

ВСТАВЛЕНИЯ

Д Е Р Ж А В Н Е
В И Д А В Н И Ч Е
О Б ' Є Д Н А Н Н Я
У К Р А Ї Н И

ПРАВЛІННЯ: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

Ц. 1 КАРБ. 50 К. (Р)

ПОШТОВІ ВІДДІЛИ
УКРКНИГОЦЕНТРУ
НАДСИЛАЮТЬ НАКЛАДНОЮ ПЛАТОЮ

К О Ж Н У К Н И Ж К У

ЯК ВЛАСНОГО ТАК І ВСІХ
В И Д А В Н И Ц Т В С Р С Р.
ПЕРЕСИЛКА Й ПАКУВАННЯ НА
ВСІ ЗАМОВЛЕННЯ КОШТОМ УКР-
КНИГОЦЕНТРУ, КОЛИ ЗАМОВ-
ЛЕННЯ БІЛЬШЕ НІЖ НА 1 КАРБ.
І НАПЕРЕД ОПЛАЧУЄТЬСЯ
ГОТІВКОЮ

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАЮТЬСЯ
НА ТАКІ АДРЕСИ:

Харків, вул. 1-го Травня № 17,
Поштовий відділ ДВОУ
Київ, вул. К. Маркса № 2,
Поштовий відділ ДВОУ
Одеса, вул. Ляссаля № 33,
Поштовий відділ ДВОУ
Дніпропетровське,
пр. К. Маркса № 49,
Поштовий відділ ДВОУ

УКРКНИГОЦЕНТР ДВОУ
Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

ФІЛІ ТА КНИГАРНІ ПО ВСІХ МІСТАХ УКРАЇНИ

V.N. Karazin Kharkiv National University

00724277

5

11-308-

PK-2

463.

П-308-П

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА

БІБЛІОТЕКА

ДМИТРО ПЕТРОВСЬКИЙ

ПОВСТАННЯ

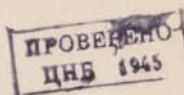
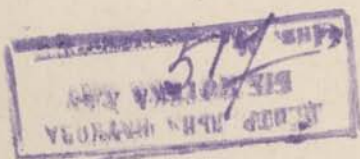
95

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

МАЛЮНКИ

А. ПЕТРИЦЬКОГО

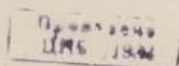
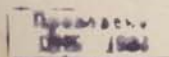
463.

№ 517
19/1/34

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
«ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО»
ХАРКІВ 1931 КИЇВ

58

Бібліографічний опис та шифри
для бібліотечних каталогів на цю
книжку вміщено в „Літописі Україн-
ського Друку“ та Мартковому репер-
туарі Української Мнішкової Палати.

МАРІЇ ГОНТІ

Будьте в вере крепки,
как Морозенки.

В. Хлебников

17807 11248

17807 11248

17807 11248

17807 11248

17807 11248

17807 11248

АРЕШТ

I

На пристані палали смолоскипи, блищали багнети. За пристанню пререкали коні, і в тривозі людських голосів, що долітали сюди, і в плюскоті хвиль ріки, що захвилювала під вітром, наростав глухий і невиявлений неспокій. Я все сидів,—вже знаючи, що вся ця картина безпосередньо обходить мене,—сидів урочисто-спокійно.

— Ну, як ваш «Лермонтов»? — гукнув майже над вухом якийсь, немов масний, голос.

Це капітан «Чехова» питав капітана стрічного «Лермонтова», що до його борту ми причалили. Почалась розмова.

Я встав і перейшов на ніс судна: було неприємно чути самовдоволені голоси, що здавалися немов навмисне вигаданими тортурами. Те, що пароплав не одразу причалив до пристані, відволікало розв'язку. В мене лишилося хвилин п'ять (дуже довгих) часу для того, щоб щось зробити. Але, дивна річ, мені це не спадало на думку, та й однаково — ховатись було вже цілком ні до чого.

Я пішов у свою каюту до Шумигая. За п'ять-десять хвилин на місце «Лермонтова», що одійшов, повільно причалив бортом до пристані «Чехов» і перекинув сходні, де почався рух.

Рівно о 12-й в каюту звійшов блідий Шумигай.

— Тов. Петровський, вас шукають. Якщо хочете, я вас спробую проєсти у машинівню. Пароплав трусять. Вас знайдуть: я чув ваше прізвище. Душ двадцять гайдамаків уже тут, і на березі ще кінні стоять.

За секунду я був на чардаку, а за дві — на мені були наручники.

Тільки я з'явився на чардаку, гетьманський офіцер в уланській формі виборним жестом схопив і заклашкунув мені руки в два кільця на ланцюжку.

— Дмитро Петровський, терорист групи «Зграя», убійник Євреїнова...

Він почав проказувати прикмети, обдивляючи мене з усіх боків.

— Орлиний ніс, трохи випнута нижня губа, сірі спокійні очі, кучерявий, високий, трохи згорблений, в мисливських чоботях, не любить застігнутого коміра, одягнений небало, в руках теж... Він!..

— Ви могли б не згадувати прикмет, я не одмовляюся, що Дмитро Петровський, та тільки — не вбійник Євреїнова, я — член мирної делегації РСФРР на Україні в справах Наркомосу. Особа недоторкана у вашій країні. Прошу об'явити це капітанові. Повідомляю вас, що йому, як адміністрації судна, де мене арештовується, доведеться відповідати за всі наслідки арешту, доки мирну делегацію на Україні не повідомлено про це.

Під час моєї промови переляканому капітанові, дві швидкі й маленькі мишачі лапки офіцерові спустошали мої кишені й мацали складки одєжі.

Я наполіг, щоб серед заборонених документів розшукали й пред'явили капітанові мандат про мою недоторканість.

Документа знайдено, і після цього капітан і офіцер кудись зникли, доручивши мене сторожі. Це був дуже важливий момент, — я це розумів: капітан міг, на підставі моєї, дійсно ствердженої документом, заяви, поставити їм ультиматум про мою недоторканість, доки буде повідомлено мирну делегацію.

А цього ж мені було досить.

За три хвилини мене звели східнями на пристань в особну кімнату інформаційного бюро, тобто охранки.

Туди принесли мої речі й привели блілого, мов смерть, Шумигая. Його спитали про мене, він боявся, що я його зраджу й благально глянув на мене. Я відповів йому заспокойливим поглядом: «Не зраджу».

Він щось забрехав про моє прохання взяти мене до себе в каюту, коли пароплав іще стояв у Чернігові, й про його вигоду мати для себе пасажирів у порожній під час плавання каюті, бо він увесь час мусив бути коло груби, і його пустили.

«Чехов» засвітив на відхід; мене вивели й посадили в екіпаж.

бійник

усіх

війні

любо-

ру-

що

я—

су.

га-

не

у,

і

і

II

Ніч випередила мою тоску. Зоряна й холодна, вона оберталася на зоряному рожні, цілком байдужа до мене і до всього, що робилося. Я не знайшов у цій глибочині, куди тепер дивився, опікуна свого дитинства. Там було холодно й скупно, так скупно, що мені забагнулося смерті, і я став марити про неї. Але спіймавши себе на цьому, я зразу ж перейнявся любов'ю до життя. Довго сидів я й намагався стримувати мінливий настрій, та з цього нічого не виходило. Я дав своїй уяві повну волю. Нараз одна виразна думка, як радіозвіт, даний мені з просторів:—од моєї поведінки зараз не тільки залежить моє життя і смерть, а ще й доля багатьох моїх товаришів.

Я нараз почувся на силі. Я тільки після цього повернувся спокійно до себе, до того, що сталося, і до прийдешнього, до своїх сусідів, що сиділи проти мене й поруч в екіпажі, з наганами наголо.

Раптом екіпаж спинився. Вершники ескорту зійшли з коней, конюхи відвели їх набік. Мене попросили устати з екіпажу і одвели під руки в другий бік од дороги.

— Ви—Петровський?—підійшла до мене з пітьми висока постать на гнутих ногах, мабуть, кавалерійський офіцер.

Я мовчав і дивився.

— Ви не хочете признаватись?.. Ви не хочете відповідати?..

Я мовчав.

— Може, ви простіше скажете тепер, в які двері ви ввійшли, щоб убити Євреїнова.

Тут я почав його розуміти. Ця людина хотіла спіймати мене на слові: він гадав, що я одкажу йому, що Євреїнова вбито у вікно, і це мене зрадить. Він сподівався спіймати мене на природному запереченні, мовляв: «ви, може, хочете довідатися, в яке вікно я стріляв?» або: «для цього не треба було заходити в двері». Він сподівався на мою безпосередність.

Я відповів:

— Євреїнов був мій хрищений батько.

— Тим зручніше було вам зробити це огидне діло,—сказав 8 офіцер.—У нас тепер є повні відомості. Тепер усе залежить

для вас од вашої відповіді. Ви розумієте? Коли ви признаєтесь у цьому жахливому (він театральнo зморщився) злочині, тим більше, що вбитий був ваш хрищений батько,—коли ви признаєтесь і викажете спільників—вашу партизанську спілку, що захоплює Городнянський, Ніженський, Глухівський та інші повіти,—вас судитимуть не так суворо, з огляду на повне признання й каяття. Якщо ж (він підняв голос, і голос зробився гострий, бабський; він остаточно провалював цим голосом свою ролю; почував це, і через це верещав ще дужче), якщо ж ви,—він одійшов на крок, як у театрі.—Якщо ж ви!..—Слина бризкала йому з рота.

Я всміхнувся.

— Що?!. Що?!. Розстріляти!..

Я чомусь ставав усе спокійніший.

— Слухайте но,—сказав я двом уланам (жовтооколичникам).—Я взагалі не розумію цієї комедії. Я ж уже сказав: нічого не знаю в справі, в якій ви винуватите мене, і нічого сказати не зможу. Щодо моєї політичної фізіономії, то вона вам зовсім ясна з мого документу, з якого теж ясно...

— Розстріляти!.. Ви пам'ятаєте?!.—хрипів кавалерист.

Мене не дослухали.

— ...Моя недоторканість,—договорив я і зробив підсвідомий рух дістати цигарки.

Я забув про руки: вони були в наручних, і до кишені не можна було дістатися. Прохати ж допомоги я не захотів.

А там десь оскаженілий офіцер шиковав кавалеристів.

По обличчях тих, що стояли поруч мене, я бачив, що вони самі як слід не знають, що їм, кінець-кінцем, зробити зі мною.

Було очевидно, що мої слова про недоторканість чужоземця на них впливали; з другого боку було ясно, що моєму одкиданню обзинування вони теж не ймуть віри. Можливо, що влада, яка не чекала такої перешкоди, дала розпорядження знищити мене без суду, коли спіймають. «Ви пам'ятаєте» кавалерійського офіцера, очевидно, це й визначало.

Нарешті, мене взяли знову під руки й повели кудись од коней і екіпажа. Мене занудило. Я проковтнув слину: страшенно хотілося курити. Люди й я сам здавались важкими, 9

налитими оливом. Мене поставили проти салдатів, що стояли з карабінами на плечах, крім одного—хорунжого—з револьвером у руці, що стояв коло мене.

Офіцери одійшли набік і радились. Кавалерист лютував. До-літали слова: «Нічого цього нема й не може бути! Знаємо ми ці фокуси... Босяк! Вбивця! Анатолій Миколаєвич...» Він вимовив ім'я сина вбитого Євреїнова.

Нарешті, хвилини із п'ять страшенно тихо пошепотівши, видно заспокоївши мого найлютішого ворога, мене знов так само під руки повели до екіпажа, і ми поїхали. Це мене не тішило. Розстріл відкладено.

«Воловодять, чорт візьми!»—думав я.—«Понудило б і край!»

Ми під'їхали до якогось єдиного освітленого будинка.

— Злізайте, дипломате!—гукнув іронічно офіцер.

— В мисливських чоботях!—додав другий.—Хе-хе-хе...

Він підлабузнювався до першого й хихотів на кожну його увагу, лише де-не-де вкидаючи свої слівця; нічого свого, тільки на даний знак, мов собака на знак господаря,—голос гавкав.

Я зійшов. Мені пекельно хотілося курити, а наручники були короткі й не можна було дістати цигарки. Я довго силкувався це зробити. Старший офіцер помітив мій рух і, нарешті, догадався вийняти мені коробку з цигарками. Він тицьнув мені її в руки і навіть запалив сірника й дав закурити.

Ми ввійшли в коридор, де спав вартувий, що зараз же дістав ляпаса й трохи не впав спросоння, і повернули до кімнати ліворуч. На шкуряній канапі сидів заспаний, що зараз тільки прокинувся, сивуватий чоловік у цивільному, років п'ятдесяти, що, мабуть, куняв тут чекаючи. Це був повітовий староста Вишневський.

— А-а!—протягнув він,—попався, супчику!

— Чи не можна б чемніше?—буркнув я.

— Що-о?—протягнув дідок.

— Тільки й усього!

Вишневський підняв плечі з дива, але його одкликали. Вони радились, оглядаючись на мене, і для цього одійшли далі у ку-
10 ток, а потім і зовсім вийшли.

Я помітив: те, що говорили офіцери було несподіванкою для діда. Він через плече старшого офіцера, що стояв до мене спиною, сердито й розгублено подивився, виходячи. Опаска промайнула в цім погляді. Я зрозумів, що йому говорили про мою «недоторканість».

Це одразу вибило їх з колії. Раз заведений спосіб ускладнявся несподіваною перешкодою. Перша хвилина загроз, завжди психологічно корисних тим, хто нападає, була втрачена. Ця хвилина була на моїй стороні. І я тріумфував: тон я взяв правильний. Мене одразу ж одвели в другу кімнату, і почався трес, огляд речей і допит. Його робив другий офіцер. Перший сидів і курив.

Коли витягли з кошика мої рукописи, листи, яких я часто сам не розбирав, він узявся до них за допомогою запалювального скла.

— Це що таке?

— Рукописи.

— Чого? Про що?

— Віршів. Про мене.

— Чому не римовані?

— Це вас не обходить.

— Подивимось!—розлютив жовтий кашкет.

— ...Це що?!—врочисто показав він мені деревовий корінець, що я знайшов у Фінляндії; з химерної гри природи він нагадував торс, що напружено розриває щось у руках.

— Корінець, що нагадує людський торс.

— Що це таке? Навіщо він тут? Торс? Це знак?

Я здивувався: слово «знак» у вустах поліція звучало майже містично.

— Так, знак,—відповів я, мимоволі вкладаючи у вимову новий зміст.

— Огож ви признаєтесь?

— У чому?

— Що це знак, щоб потай зноситися з партизанами. Дерев'яний пароль?

— Була Хведора, та позавчора,—відповідаю я.—Це просто знак для мене, не для вас.

— Я розумію, що не для мене. Прошу говорити мені—пане офіцере.

— З умовою, що ви зватимете мене — громадянин Петровський.

— Я цього не можу.

— А я — цього не можу.

— Мовчіть! Ви призналися. Поручнику, запишіть: він признався, що це — знак для тайних зносин з партизанами.

— Можете псувати паперу скільки хочете: я цього не казав не підпишу. Шкодую, що сказав вам таке слово, яке у вашій уяві набрало поліцейського змісту. Слухайте, хіба вам не досить моїх документів, щоб обвинуватити мене?

— Записати й це...

Так минула ціла ніч: нищпорили у моїх рукописах, малюнках, вимагали пояснень, вдавали чи то справді бачили навіть у моєму малюванні політичний шифр. Позіхали жахливо, алеж дотягли допит майже до світанку. Примусили мене підписати акт першого допиту. При чому, після моєї коректи, він остаточно втрачав усякий сенс, і вони цього, через утому або що, не розуміли. Моя ж утома, на щастя, остаточно зникла од нервового напруження. І лише потім після допиту опанувала мене остаточно.

Мене відвели у «блещичник», як вони одверто називали арештантську при «Варті» (це була повітова поліція), і це був, справді, «блещичник»: на п'ять квадратних аршин, з маленьким — меншим, ніж об'єм голови — віконцем угорі, було п'ятнадцять мешканців, що лежали один на одному, коли мене на них штовхнули.

У першу мить мої вражіння пригнітило задущливе повітря, — в якому, здавалося, не сила було продихати й хвилину, не вважаючи на вентилятор, подібний до тюремної прозурки у дверях для наглядача стійкового, — тіснота і бруд.

Де тут лягти або сісти? Ані лягти, ані сісти, на перший погляд, здавалося, не можна було. Спочатку було видно стійкові, що вводили мене, освітили камеру ліхтарем. Потім, коли вони вийшли, залишивши мене стояти нерішуче на порозі, я розгубився: що ж я, отак і стоятиму тут коло порогу весь час? При чому це уявлення — «весь час» — стало примарно перебільшене у моїй втомленій свідомості і вросло в кошмар. За

пляма осіннього туманного світанку. Світанок опускав мляві руки й нишпорив на підлозі, допомагаючи мені знайти місце. Хтось із тих, що лежали (лежав він з товаришем по-циганському, тобто обидва, зігнувшись під простим кутом у стані, лежали на ногах один в одного), підвівся, щоб покурити. Він трохи здригався зі сну; механічно намагаючи, витяг з-під товариша кисет і став крутити цигарку, водночас сонно та зацікавлено розглядаючи мене. Вигляд у мене був, очевидно, фантастичний: високий,—вищий за двері, за моїми плечима,—худий та блідий, у великих чоботях та форменці, з гарячковим поглядом,—я міг зі сну здаватися йому примарою.

— Примара!..—так він і сказав.

— Ну, звідкіля ти?—спитав він мене. І в голосі його було щось, з чого я зрозумів, що він або ж не остаточно прокинувся, або ж марить.

Мені починало здаватися, що я маю діло з хворою людиною. Я помовчав трохи, як воно й личило мені, як примарі, і несвідомо, так само приглушено, в унісон йому, відповів:

— З Москви.

— З Москви? Ну, це ти мабуть брешеш: там більшовики і там нас не саджають! А якщо ти тут з Москви, то ти—дурень, або ж примара.

Він закурив, я все стояв, хоч ноги мені нили, а біля нього, коли він сів, було досить місця, де б можна було сісти й мені.

Я став і відповідав йому на запитання. Він курих. Я теж дістав цигарки, перегнувся через двох, що спали між нас, і в незручній позі прикурив у нього. Він схопив мене за коліно вільною лівою рукою. Праву він простяг мені з цигаркою.

— Та ти що, живий?—спитав він мене притишеним, як у хорого, голосом і зараз же розчаровано одвернувся і ліг на ноги товаришеві головою, як і попереду.

Я простояв кілька хвилин, чекаючи, знесилений і трохи спателечений, присів біля порогу і за хвилину заснув, навалившись тілом на першого-ліпшого. Я невиразно пам'ятаю, як заворушилося щось під мною і відповзло вбік, як я опинився на підлозі і, долонею впершись в підлогу, відчув лущайки насіння, алеж не прокинувся. І—дивна річ—з одного боку, я спав, з другого ж—спостерігав себе сонного й констатував свій важкий

сон, стежачи за собою та всім навколо. І, не зважаючи на те, що я бачив лише того, хто говорив зі мною, та й то лише на якусь мить у фантастичному світлі сірника, уві сні уявляв собі обличчя всіх навколо і, здавалося, знав їхню вдачу, їхні думки. Я спіймав себе на цьому і запам'ятав свої сонні образи, щоб перевірити потім. Перевіряючи завтра все це, я знайшов потвердження своєї напруженої сонної мрії.

У цьому стані півсну-півчуйності передо мною, як у калейдоскопі, проносилися моменти минулого і марилося майбутнє, при чому, чи то сон навіював мені, чи то я снові—цього не можна було пізнати, алеж обриси були надзвичайно виразні.

Прокинувся я в шумі та гомоні сусідів, яких одразу ж упізнав із сну. Я зараз же подумав, що, мабуть, вони прокинулися давно і своїми голосами та обличчями (бож я мусив на моменти прокидатися від штовханів, неминучих у такому тискові) доходили до царини сонного і там, під подвійним поглядом сну й не-сну, розкривалися надзвичайно гостро.

Отже, прокинувшись і побачивши знайомі із сну обличчя, я відчув ту нудоту й той сум, що бувають, коли здається, що все це вже було і тепер повторилося. Моя думка одбилася, очевидно, на моєму обличчі. Один з сусідів, на чиїх ногах спав той, що взяв мене за примару, розглянувши мене, сказав:

— Ач, з Москви!—більшовик, мабуть?..

Я промовчав, алеж дивився на нього прямо й суворо.

— Чого баньки витріщив? А то так і дам по пиці!.. Всіх нас довели,—чорти!

Я, зовсім несподівано для себе, простягнув до нього руку, взяв його за ніс і дуже похитав йому голову з боку на бік. Це так ошарашило його і всіх присутніх, що вони змовкли. За хвилину, щоб зламати якомось ніякову мовчанку, що якомось то давала мені дуже вже велике право, а їх ставила у жалюгідне підлегле становище до мене, мешканець одного з кутків, дядько з надзвичайно виразною та гарною українською мовою і з зовсім вогняним волоссям, сказав:

— А ти й не знав, нащо то він у тебе—такий великий «струмент»?!

Так він називав великий ніс скривдженого. Почасти, саме
14 довжина носа притягла мою увагу в ту мить рефлексивної роз-

дратованості, і дядько, чей же, мав рацію. Знову запанувала мовчанка. Я відчував, що цим моїм вчинком щось зруйновано. Зруйнована ілюзія їхнього уявлення про мене, що склалося під час мого сну. Коли я спав, сусіди встигли по-своєму оцінити мене і, очевидно, не доцінили: зроблено спробу залякати, понизити мене, та не вдалося. Дядько, очевидно, був у цій суперечці за мене і тепер тріумфував.

— Це інша річ,—сказав потерпілий,—сказано: не суй скрізь свого довгого носа! Вірно, товаришу, стискаю руку!

І він простягнув мені руку. У тоні його було стільки широти й ні краплі образи, що я простяг йому свою, і він її міцно стиснув. Здавалося, цим стисненням він хотів показати, що він міг би дати мені відсіч, але не схотів. Мені зроблено іспит, що його я блискуче витримав. Тепер я прилучався до родини тих, що сиділи у цьому «блещичнику», не лише як рівний, а навіть як старший. Сусіди зараз же заметушились, і за п'ять хвилин почастивали мене гарячим чаєм, хлібом та махоркою—«саморучною», якою частував мене дядько, що поставився до мене з симпатією.

— Товаришу,—звернувся до мене білявий, з жіноцьким виразом жалю, блакитноокий юнак,—у чім ви обвинувачуєтесь? Чи можу вас запитати?

— У вбивстві поміщика,—відповів я йому.

— А-а!.. — протяг українець, — то ваше прізвисько Петровський?

— Так!—відповів я.

— У мене майнула підозра—«шпиг», але зараз же я кинув її. Це була людина пригнічена своїм становищем, що хотіла знайти когось, хто віс би на собі ще більшу відповідальність. У цьому він міг знайти втіху для себе.

III

По цій ночі, вранці, з облич салдатів, що раз-у-раз заглядали у «вовчок» і дивилися на мене, я помітив, що там, на їхній «волі» ухвалюють, чи вже ухвалили щось про мене. Зрозумівши це, я вирішив спостерігати машкари цієї таємниці, які щохвилини 15

показувалися за тюремними дверима, і з них, якщо можна, прочитати рішення. Я дивився на них, і мені ставало бридко: цих людей так здичавило поневолення, що моє життя, яке вагалось на язикові їхнього офіцера, притягало їхню увагу не більше, ніж вантаж, що вони мусили переховати, віднести набік і закопати. Здавалось, вони зважували мою вагу. Для них лишалася сама собача досада на те, що повновладний, з пугою, муштровальник кричить над ними безугавно то «піль», то «тубо». У ці секунди одуріла собака найлучче ненавидить не хазяїна та його пугу, а об'єкт цькування. Таку дику собачу досаду і я прочитав на обличчях салдатів, які щохвилини заглядали у вікно.

Треба було спокійності людини, що переступила через себе, і витривалих нервів, щоб не піддатися паниці. Було ясно, що не далі, як увечері, а може ось зараз, удень, залежно від якихсь випадкових обставин,—розстріл виконають. Учорашня офіцерова фраза—«Залишити до завтра. Зачекаємо до другої години дня»—починала здаватися значною (о другій годині дня приходив пароплав з Києва, що ним могла бути привезена відповідь, і від неї залежала моя доля). Було по півдні. Я зібрав усю свою волю, щоб зосередитися на справі, але думка не хотіла спинятися на огидності факту, вона поривалася з противенства до всього абстрактного: знаю, що мене розважили б шахи, але їх не було, і я жадібно збирав слова, будував з них поетичні форми, потім розсипав їх. Я знав, що все зараз може завалитися, і гострість цієї свідомості була лише мотором, що примушував мізок добірно байдикувати. Мені коштувало неймовірних зусиль,—як людині, що солодко заснула надранок,—прокинутися, зібрати, сконцентрувати увагу довкола реальності, довкола цього клятого теперішнього, що власне навіть не існував, а комусь примарився, приснився,—чужого сну.

І раптом я спинився, байдужий до всього. Воля знов зробила своє,—вона сама впоралася з гарячкою уяви і спинилася перед єдиним світлом свідомості: «уб'ють мене сьогодні, чи завтра, і чи вб'ють взагалі?»

Знов салдатове обличчя. Цей раз двері клямнули на замках.

— Виходь!—гримнув перебільшено брутальний голос чотогого.

Знову повітря. Синя-синя, золотава блакить осені; на ганку стоїть червоний безрукий Вишневецький¹. Я вийшов цілком спокійний і спинився на команду «смирно», поглянувши з одвертою зневагою на ката. Виведи вони мене дві хвилини тому, я, мабуть, був би захоплений зненацька—непідготований стріти страту й смерть.

Це, звичайно, не просто. Але зараз, цілком усвідомивши, що вона неминуча, я зосередив у собі весь спокій та всю волю. Видно було, що цього не сподівалися. Червоне обличчя ката червоних раптом набрало розгубленого виразу. Він одвернувся і скомандував злісно:

— У тюрму!..

Він уже був повернувся іти.

— Лиши!.. Стій!..

Мені було ясно: свою постанову будували вони знову на психологічній спробі зі мною—чи серйозно я вірю у права, зазначені в моєму документі? Якщо вірю, значить, розстріл може призвести до неприємних ускладнень,—може, до провалу кар'єри їх усіх; якщо ні—не розстріляти—їх теж не погладять. Розстріляти ж, до того, їм шалено хотілося.

Я злив їх.

А що я й оком не моргнув за весь цей час безнастанних душевних тортур, що завдавали мені вигадливі кати, доводило: людина певна своїх прав,—отже, вони справжні. Права ці були інші, ніж вони гадали,—права мужності. І я покищо лишився переможцем у цій грі. Перша перемога, перша видержана облога не стільки дає сили обложеним, скільки розбиває нападників. Я думав тепер про це. У випадково кинутій фразі:—«в тюрму», яка не належала до системи тортур, яку потім невдало намагалися поправити,—була знову таки помилка. Я ще спокійніше попрохав салдата, що стояв обік, дістати мені з кишені цигарки (дістати мені самому було неможливо знов же через наручники, що їх із мене так і не знімали), і салдат, ламаючи порядок строю, теж здивований і спантеличений спокійністю арештанта (їм же щойно наказано взяти мене на розстріл, а тут раптом... і безрукий утік), дістав цигарки, встромив мені в зуби і став

¹ Син старости, відомий «каратель».

запалювати сірника. Я закурив. І лише після цього чотовий визвірився на мене:

— Кинь цигарку!—і впривавши мені цигарку з рота, кинув на землю біля моїх ніг.

Я розсміявся. Моє завзяття зростало, мов хміль. Осатанілі од думки про свою владу над моїм життям, салдати завагалися тепер, чи мають вони це право. Я нахилився, опустивши разом обидві руки у наручники до землі, підняв і розкурив цигарку, небало кинувши:

— Не маєте права.—Я чужоземець!

Цю мало зрозумілу фразу вимовлено так, що й чотовий оторопів. Безрукий все не виходив. Замість його вийшов писарчук з канцелярії. Нахабна, подібна до жінки, товстоклуба, з розвалистою ходою мавпа, із тих, що завжди прицеплюються в місцях жорстокости й насильства, як гробаки на падлі, щоб похитливо ласувати силою видовищ. Він щось на вухо шепнув чотовому. Той знов прибрав хвацької міни і гукнув:

— Кинь цигарку!—хоч цигарка була вже докурена й кинута, і, вишикувавши людей, скомандував:

— Право п-л-і-ч-о!—Якось надто бадьоро й весело вивів чоту з двору.

Все ж я був цілком спокійний за те, що тепер ведуть до тюрми, а не на розстріл. І не помилився. Вороги програвали бій.

Ми врочисто увійшли в маленький тюремний дворик, і я прийняв перший у житті тюремний день, як перший день на найнятій дачі.

Посадили в одиночку. Я перш за все розпитав про години прогулянок, чаю, обіду і попрохав конче дати окропу:

— Чайника у мене немає,—чи не будуть ласкаві здобути мені.—Я вийняв гроші, що допіру перелічив доглядач.

— Базар уже роз'їхався,—відповів дозорець,—та, може, знайдемо у когось на час і окропу не відмовимо.

Ліжко, пригвинчене до стіни, все ж спустити до призначеного часу відмовились.

— Після перевірки,—буркнув дозорець, очима прохаючи пробачення.

Я лишився насамоті у своїй новій дачній кімнатці: вона
18 була біленька, чистенька і навіть чимсь привітна. По сусідству

застукало. Очевидно, щось запитували абеткою Морзе, якої я не знав. Я встав і підійшов до прозурки. Сусіда теж опинився коло прозурки:

— Вас не розстріляли?

— Як бачите,—посміхнувся я.

— Бережіться, чутки лиховісні.

— Сусіде, не заважайте мені бути в доброму настрої.

— Як хочете!

— Не ображайтеся, я втомився.

— Розумію: на все добре. Ви молодець.

— Спасибі.

Коридорний закахикав, розмова урвалася.

— Може навмисне посадили обік шпига,—подумав я.—Треба бути обережним.

IV

Я підійшов до вікна. Воно було врівень з очима, а мур був такий високий, що обрій ховався за ним. Я підскочив, ухопившись за віконні ґрати, і, піднявшись на руках, сів на лутку. Тепер стало видно поверх муру: там відкривався плац—поле, і далі—ліс і межа піску, що ледве на мить бризкнула золотом од пробіглої косої промені. Сонце починало заходити. По плацу маршувала сотня: це були некрути, вони не вміли ще ходити. Думалося, яке мініатюрне життя для цих людей. Адаже ті он піски, що майнули золотою косою,—це вчорашня моя могила, а оці, що марширують, збиваючись з ноги, очевидно, ті, що вчора проводили мене до неї. Потім вони підуть пити чай до касарень і повернуться до нескладної праці шпигів—частогусто останніх арештантських днів та хвилин—і до лайки, як присмаки нескладного існування. Он їде офіцер! Мені вже не схотілося дивитися на них, і я перевів погляд на спокійний краєвид на обрії. Звідкіля вона бралася—ця спокійність у природи та в мене, що заражався нею? Я сам на себе подивувався. Яка прекрасна була ненаближена подробицями людського життя дальна! Так я сидів може годину, а може більше—на лутці.

На ній з'явився запис моїх перших тюремних віршів. Це так на всякий випадок, ствердження бадьорости.

Прозурка стукнула, і хтось заглянув у неї; двері почали відмикати. Я здригнувся від несподіванки, так далеко відійшов я від реальности. Це вона відмикала тепер двері—мені нагадувала, що я під замком,—і, входячи в камеру, грюкала важкими чобітьми. Увійшов коридорний—черговий арештант—з мідяним чайником в одній руці і з хлібом та кухликом—у другій. Дозорець (старий чоловік) стояв коло дверей і скося стежив за коридорним, турбуючись, щоб той не випустив незручно взятого чайника. Чайник поставили у кут коло печі, там таки й кухлик, і на нього поклали хліб. Я подякував. Коридорний поліз у кишеню жилетки (він був у жилетці поверх сорочки, на манір московських трактирних «полових») і дістав дві грудки цукру.

— Товариші ваші передали,—сказав він і, винувато оглянувшись на дозорця, вийшов. Старий не укорив його. Я ще раз подякував. Двері замкнули, прозурку засунули й пішли.

Я сів пити чай, наливаючи з мідяного глечика, що скидався на татарський кунган (такі ще бувають у руських церквах), і думав: «Хто послав цей глечик та цукор?» Збуджуючись од їди, а я не їв майже від самого арешту нічого, крім маленької скибки хліба та чаю першого ранку, я помічав, що починається ненормальний стан, який буває від наркози. Я почував, що починаю маячити.

Не встиг я допити чай та доїсти хліб, в якому був схований шматок м'яса, двері знову одчинилися, грюкнувши перше прозуркою, мов той, що прокидається, повією, і в камеру увійшов молодий круглоголовий чоловік в окулярах, з підшевецькими вусами. Не зважаючи на ці величезні вуса, видно було все ж, що це молода людина. Він був у старій студентській куртці комерсанта. Обличчя зодутліло й набрякло, зморшки на жовтому великому чолі—усе показувало, що він сидів уже довгенько,—рисинерухомости та брак свіжого повітря. Це все, що я встиг про нього подумати, підвівшись назустріч йому з підлоги, і з цікавістю розглядав прихожого: «Хто? Звідкіля? Коли? Де?..»

— Здоров був, Дмитре!.. Що, не впізнаєш?!

— Ні. Я вас не знаю!—майже злякався я, почувши якось
20 дуже знайомо вимовлене своє ім'я. У ньому було те, що часто

здається знайомим у деяких вперше побачених обличчях людей. Од цього мені завжди ставало моторошно й тужно.

— Ні, я вас не знаю!—А пам'ять у цей час боролася з нездоланим спогадом, і враз знайшла: незнайомий зняв окуляри та посміхнувся. Тепер у посмішці та тембрі голосу, що мінився від дитячих, майже дискантових нот аж до басових, і в цих блакитних очах я пригадав і впізнав шкільного товариша.

— Сашко Одинцов!

— Так!

Ми обнялися.

— А чи ти знаєш, що ти досі руки мені не подав?—Я так і стояв увесь час, простягнувши руку.—Я бачив, як тебе вели, у вікно. Моя камера нагорі,—вікнами до брами.

— Бережися, брате,—показав він, моргнувши очима, в ту мить, коли дозорець з'явився вже на порозі.—У вас нічого немає?—перейшов він на «ви»,—я пришло вам попоїсти.

— Ну, ідіть, ідіть уже, зараз перевірка,—підганяв старий. Одинцов пішов.

Я сів на підлогу, де лишився тільки шматочок хліба,—чашка й чайник непомітно зникли,—і замислився над цим попередженням—рухом повік.

Одинцов щось знає. Може, він знає лише те, що загрожувало учора ввечері, і не знає чудових наслідків сьогоднішнього. Ні, він, як видно, знає. А може це був знак похвали? Але ні, я не помилюся. Одинцов був тутешній, і в нього могла бути налагоджена розвідка та зведення відомостей, і те, що він знає,—знає з перших рук; отже треба було чекати поганого. Як це знову досадно одтягало від налагодженого вже спокою! Треба було знову хитрувати, боротися. Хоча б до завтра!—подумав я. Так хотілося сьогодні просто спокою. Згадалася пересторога сусіди. Я знайшов кусочок цегли, що відвалився від груби у кутку, і постукав до нього у стіну. Сусіда довго не озивався. Я кілька разів підходив до прозурки. Може він спить? Але сусіда не спав. Він просто відволікав розмову. Може, щадив мене, і напевне знав щось. Місто, виявлялося, знало усе дуже докладно. Містечко було мале, і арешт «делегата» на пароплаві не міг zostатися тайною, тим більше, що й сама влада дзвонила про свою вдачу. Остання новина була: цієї ночі, по остаточному

повідомленні з Києва, делегата розстріляють. Це переказав мені сусіда. Я подякував і почав міркувати: перш за все там запитаються в посольстві, чи належу я до членів мирної делегації, і, не зважаючи на те, що товариш Бєльгов попереджений, офіційна довідка може бути дуже нещаслива. Добре, коли звернуться до самого Бєльгова,—тоді обійдеться. В протилежному разі крах неминучий: офіційно я не записаний у списках делегації.

Смеркалося все дужче і настроїй теж тьмарився. Чути було, як по коридору грюкали колодки та кроки, — очевидно, йшла перевірка. Але кроки пройшли повз моєї одиночки туди й назад; хтось клацнув прозуркою: «живий?» — і більш нічого. Після того, як кроки затихли, знову почулось стукання сусіди.

— Чи була у вас перевірка? — гукнув він до мене.

— Ні!

Я знав, що значить це запитання: після перевірки злочинця з тюрми брати не можна. Мене не перевіряли, а, значить, можуть узяти вночі. Мій доброзичливий сусіда був необережний із своїм запитанням: він підливав мені масла у вогонь; запитання лише ствердило мої підозри, і вони стали незаперечні. Ліжко так і залишилося пригвинчене до стінки, — спати не доведеться. заснемо на підлозі! — вирішив я; і, справді, простягся на бурці і заснув наперекір усьому, як і той раз: не доводити ж себе до божевілья непотрібними уявленнями перед небезпечною хвилиною; та й усе вже думано, передумано. Я заснув.

І знову, сам того не підозріваючи, я чудово грав свою роль. Кати, що увійшли до мене об одинадцятій годині ночі, застали мене, що, розкинувшись на весь довжелезний зріст на підлозі камери, спав безтурботним сном людини в доброму настрою.

— Уставай, ач розлігся! Ачей виспишся! Уставай... с... с...! — штовхав чоботом конвоїр.

Я зразу зрозумів що це, але удавав, що спросоння нічого не розумію, щоб виграти час і прислухатися до настрою приходящих.

— От, с... с..., — шепотів хтось жіночим голосом у коридорі, — це батько Вишневецький шептався з сином. Старого трусило з люті.

«Знов комедія! — промайнула радісна думка. — Ні, не може бути!

22 Це ж ганьба, вчетверте дурня строїти! Ні, тепер край, край!..»

Я бадьоро устав, одягся і вийшов. Скрутив цигарку з решток махорки у кишені (у тюрмі наручники з мене зняли), причому довго шукав її там, глибоко в кишені, і разом з крихотками хліба загорнув це у папір і прикурив від свічки дозорця. Вийшли знову на зоряне.

Щільно засунутий, строкато розмальований засув на ніч неба. У сонця більш уважності до людини. Воно соромиться її. Сором розстріляти при сонці. Сонце — людяне. Ніч — зоряне — чуже.

Біля брами чекала чота (все та сама чота, що їй я набрид) та двадцять п'ять кіннотчиків Вишневського. Він гарцював тут же певно і енергійно. В ньому не було колишньої настороженості — і це було небезпечно.

— Значить, полегшало йому! значить кінець!

— Все пусте! Цей мій «кінець» — початок діяння моїх друзів: це — гасло. Навіть формально це буде гаслом до бою для моїх товаришів. Ще одна червона сорочка на прапор! — Що я, справді, панькаюся з собою?

Це остаточно зміцнило й заспокоїло мене. Стали малюватися картини звільнення і тисячі, мільйони майбутніх смертей за звільнення.

— Одним з перших вскочити в шанець майбутнього з простріленим серцем! Дуже добре!..

— Марш, марш!.. — долетіло до слуху.

— Що це? В чім річ? — спочатку важко було втямити. Поперше, виявляється, — ми були ще в місті, хоч ішли вже хвилини із двадцять. Я й не помітив, як, на команду «ліве плече вперед», ми повернули назад у місто. А Вишневський із своїм кінним загonom кудись раптом поскакали. Зиялася тривога.

— Повстання? — промайнуло мені в голові. Сотня вже розсиналася по майдану, поміж базарних рундуків. Почулися постріли, і раптом, мов блискавиця, мигнула думка — провокація. Їм треба спровокувати мене на втечу і розстріляти в спину!.. Спину!.. Куди подіти спину? Жадного зайвого руху!

— Тю-ув! ув! ув!.. Пок!.. — десь співала олив'ява бджола. — Пбац! Пбац! Пбац! Пбац!.. Тю-ув, ув, ув!..

— «Спокійно!» — в такі хвилини приходить кам'яний спокій.

Я йшов до будинка, освітленого ліхтарем: білого муру. Поволі йшов я ці двадцять кроків, ледве переставляючи скам'янілі ноги. 23

Нарешті, підійшов і притулився спиною до будинка, лицем до базару. Пролунав десь сміх. Стрілянина перестала. Десь ще раз далекий постріл. За хвилину до будинка підскакав Вишневський.

— А-а, ось де ти, голубе!.. — і він націлився з револьвера, повернувши коня.

Кінь, мабуть, злякався ліхтаря, або відчував загальну тривогу, але він уперто відвертався від мене і намагався промчатись далі.

Розлігся сухий тріск. Куля цокнула повз мене: кінь урятував! Верхівець ледве втримав його на мундштуках.

Збіглися салдати. Я крикнув:

— У спину вам мене не вдасться! Стріляйте в лоб! Я нікуди не тікаю: це вам не вдасться!

У моєму голосі було стільки іронії та застереження (і я сам тоді вірив в їхню невдачу, тому так і вийшло), що Вишневський сторопів. Він поклав наган у кобуру і скомандував:

— Сотне, в тюрму!..

Не скажи він цього слова «в тюрму», мене б по дорозі були розстріляли: так осатаніли салдати; алеж у слові була певність, і це мене врятувало від сваволі салдатів, жадних моєї крові.

— Чому б їм мене не прив'язати грудьми до стовпа та не розстріляти у спину? — «спина» ж була б явним доказом утечі. Не зміркували! Так розраховували гру, що цей простий вихід не спав на думку, і в метушні та під впливом моєї неймовірної спокійності — розгубилися.

В тюрму мене не прийняли. Розбуджений доглядач заявив сотникові, що він відповідатиме, що в нього не пічліжка і т. ін.; доглядач був злий. Мене повели назад до варті і вштовхнули в ту саму камеру, з тими самими людьми. Світився маленький нічнийчок. Я ледве впізнавав знайомих, так я втомився, і мені вони, як і вперше, здавалися баченими у сні. Я ліг у свій куток, який мені зараз же звільнили, і вже засинав, коли Ведмідь, поклавши мені руку на плече, подав шклянку води. Я випив. Алеж після цього не заснув: акт людської уваги знову змішав усе в моїй голові. В ній несвідомо вже уклалася ненависть до всього роду людського, чого я сам і не помітив, але

Я мав знову вживатися в життя і входити в людську громаду неспідготований, мов дитина. Це дісталось мені ціною того спокою, яким куплено життя.

Легко плюнути в обличчя, але важко потім витерти його.

Я лежав і, боячися дивитися на своїх товаришів (відчував, що обличчя моє їм страшно, а надто тяжкі очі), дивився на плечі, груди, ноги і по цих частинах тіла старався судити про них: було несподівано цікаво. Виявлялося, що тіла людські були зворушливіші та людяніші і більше могли сказати про них самих, ніж обличчя. Дивно те, що навіть «ніс» — цей пройди-світ — здавався дитиною, цілком беззахисною. Огляд чужих тіл я закінчив оглядом свого. І зрозумів, що навіть у нозі, надто у коліні відбивалася мука, що її я зараз перетерпів, і це було так явно й помітно, що я зрозумів, що дарма ховаю своє обличчя. Одежа була не менш страшна, ніж воно. Отак, розв'язавши наново кілька проблем, з розбитою свідомістю й тілом, я, нарешті, забувся.

V

Ранок наступного дня. Усім, крім мене, сьогодні було соромно. Чого їм було соромно? Вони соромилися мене, як, мабуть, соромились би знайомі мерця, що повернувся. Отак, як соромилися в євангельській легенді Лазаря сусіди в галілейському селі; а мені належало б бути сьогодні в самотності. Алеж тюремний доглядач відмовив мені моєї затишної квартири.

Я був змушений розважити своїх сусідів, щоб не збільшувати ніяковости їх своєю мовчанкою. Я почав казати казку. Я пам'ятаю, як я оповідав казку про «Оха», і Ведмідь, що знав її краще від мене, терпів мої помилки: я бачив це по його похвальних поглядах. Нарешті, ми розважилися: пили чай, і дійшло навіть до того, що дядько з Крехаєва пожалів об тім, що в нього «нікому молотити».

Еге! Життя таки брало своє!..

Та вечір знов ударив мене. Трохи загоєні рани швидко одкриваються. Значно важче ранити знову. Цього дня я вже не стежив за салдатськими обличчями у прозурку, а вони були

й сьогодні. Це ж зробилося в них не лише системою, а й звичкою. Вони іноді дивилися, самі не тямлячи, що дивляться: понюхають повітря і сховаються. Я навіть думаю, що якийсь вартовий, згадавши спросоння свої обов'язки, здригнеться і, як сомнамбула, встромить ніс, не розплющуючи очей, і сяде знову, спокійний за свою сумлінність.

Я цього дня їх не бачив. А вони, напевно, були. Як години цього дня, вони оберталися довкола осі нашої прозорки. І ось, раптом — шоста: з'явився окріп; а о пів на сьому відчиняється камера, і мене знов виводять, і знову — зірки ще рідкі, ще двітри, і які чудові — вечірня зоря!

Але рана відкривається, і зірки, як шкляні відламки, в'їдаються у незагоєні шви.

Я не помічав команди, ні того, як шикувалися. Я ослаб: цього вечора мене можна було зарізати, як вівцю. Ми знову йшли за місто.

Білий кінь Вишневського стояв на дворі, коло корита, жуучи овес, і скоса поглянув на мене, коли я проходив.

— Добри вечір! Ти знов стаєш на моїй дорозі? Всього, всього тобі доброго, хоч би чим це скінчилося! — ось мої думки. Я зробився сантиментальний, отже втомився.

Вечоріло. Ми йшли, і кінь був тут як тут. Вишневський прогарцював на ньому у червоній черкесці, та я вже не спинався на коні. Про що я думав? Які були мої передчуття? Я ліниво думав про спокій, про відпочинок у «пісках», куди ми йшли. Я не прискорював ходи і не сповільняв її. Мене зворушили на хвилину мої руки. Знову в наручниках, — їх доводилося хоч-не-хоч держати перед собою, складені, як у мученика.

За нами почулася м'яка їзда екіпажа. Екіпаж, що віз мене з пароплава, проїхав, обігнав нас. У ньому сиділи улани. В мене мигнула думка: чи не втопити хочуть вони мене? Думки були до безглуздя втомлені.

Я примусив себе випростуватися внутрішньо, і випростався для цього фізично. Може це від свіжого повітря, від ріки? Я оглянувся: за мною йшло пів сотні.

— Що, їх цей раз стільки ж, як і вперше, і чи це ті самі? — Ті самі!

26 Через це мені зробилось ще важче, зробилось нудно і...

смішно. Так, смішно. Які мають бути ці люди — свідки усіх моїх п'яти днів, якими рабами були вони, що винесли всю цю комедію, і чи першу таку? Мені здалося, що вони глухі та сліпі.

Я звернувся до одного і бадьоро (бадьорість у мене була заведена як правило у стосунках з ворогами) спитав:

— Кули ми йдемо?

— Мовчи! — сказав чотовий.

Це був той самий рябий хвацький йолоп, що так люто радів при моєму арешті. Я пам'ятав цю його йолопську радість не хижака, а тупиці, якого будить тільки почуття гострого, і тоді йому здається, що він починає розуміти по-своєму: він посміхається собі. Зараз він був мішок-мішком.

— Я йому дам цигарку, чотовий? — назвався один.

— Н-н-у! — дикнув на нього рябий.

— Нарешті... бар'єр!.. сходні... на пристань? — Та в чому ж річ? — навіть вигукнув я.

— Поїдеш до міста, — відповів співчутливий хлопчага, що пропонував цигарку.

Я зміркував: «містом» звалось тут губерніяльне місто.

Отже, мене перевозять до Чернігова. Я зовсім охляв. У цю хвилину організм, звільнений від уяви смертельної небезпеки, що напружувала його, увесь ослаб. Я, як мішок, не маючи сили бути далі бадьорим, — панувати своїм тілом, — сів на лаву у службовій каюті, а потім ліг на неї. І коли увійшов Вишневський і щось казав салдатам, що стояли довкола мене, я не підвівся і не став більше боротися з ним і витрачати на це сили: я відчував — цього більше не треба, і лежав, відпочиваючи для нового наступного.

ОФІЦЕРСЬКЕ ПОВСТАННЯ

Це був ранок 26-го листопада.

Вибила сьома. Як завжди починався тюремний ранок. Окрім та хліб. «Чай» пили з сіллю замість цукру, від соли вадило.

Кривда-Соколенко, мій товариш по камері, та шпиг - офіцер, що його підкинули до нас тиждень тому і що нудився своїм невдалим сидінням (ми почали говорити з Кривдою виключно на філологічні теми, що шифр їх був неприступний шпигіві), щойно допомогли один одному вмитися. Черга була за мною.

Ще відкриваючи квартиру, я чув один кулеметний випал. Кривда неухважно зливав мені воду на руку і чекав другого.

Але другого не було.

Восьма година.

Коло дверей забряжчали ключі, і зайшов білизник Балда, тюремна газета, — з вогняно-рудим волоссям, на двох кривих ногах.

Він сів на моє ліжко (це був лікарняний відділ, де мали бути ліжка) і підняв полум'яні брови на рябому обличчі. В блакитних очах «газети» світилася особлива новина. Святковий рядок, але за цим рядком дальший, що лежав глибше, був сумний. Доки Балда мовчав та дивився на «комісара» Кривду, я пригадав, як тиждень тому, випущений, відбувши присуджений йому термін (він, справді, був випущений за ненависні всім нам мури), він за три дні, тобто чотири дні тому, повернувся знов у тюрму. Він ходив ці свої два дні волі по місту і старався винюхати для нас новини і, винюхавши, украв щось непотрібне йому, смішне, щоб знов повернутися і прийняти свій довгий білий квач, як жезло особливої гідності. Він знов пішов по камерах мовчати та курити товариські цигарки. Цей раз він урочисто частував своїм тютюном — свіжою різнобарвною кришенкою.

дивився вам у вічі — і ви читали новини. Іноді він буркав мимохідь, поміж зашифрованих приказок, два-три слова — і зумій їх утямити. Цей раз Балда не соромився: він мовчав лише за своєю звичкою та для порядку і, витримавши павзу з виразистістю погляду, гордо повів оком у бік шпига і вибухнув:

— У місті повстання. Офіцери збунтувалися. Зараз до тюрми будуть.

І, нічого не пояснюючи далі, почав мазати якийсь куток, той, що був біліший від інших, — для порядку...

Балда вийшов.

Офіцер захвилювався. Він став на стіл і висунув ніс у квартиру — слухав та нюхав.

Я переглянувся з Кривдою. В моїх очах було запитання.

— Ситуація, — процідив скептик Кривда.

Офіцер зліз. Вигляд в його був збентежений. У дворі знявся галас, галас було чути і з сусідніх номерів. Наше вікно, на жаль, виходило на задній мур двору, і нам не видно було, що робиться коло брами. Лише з тривожно-радісних голосів сусідів ми могли догадатися, що видовисько було надзвичайно радісне.

— Офіцери, — чути було відтіля.

— Хто кого облягає? — гукали з камер, яким, як і нам, не було видно, що діється.

— Офіцерів нагнали повен двір!

Все це було дивно. Із звітів останнього тижня і почасти з Балдиного звіту, коли він своєю охотою прийшов з волі, ми знали, що в місті неспокійно, що офіцери, «вигнані» проти Петлюри у Крути, втікали назад, не прийнявши бою з ворогом, що їх збираються знову послати на фронт, що вони не підуть, а скинуть владу в місті і проголосять демократичну республіку. Вони відімкнуть тюрму з 700-ми полонених і на них спиратимуться далі, намагаючися з'єднатись з петлюрівським військом, що йде з-під Полтави на Київ. Туди вже рушили посланці.

Все це починало скидатись на правду. Як видно, офіцери таки повстали, але їх подолали і, обеззброївши, привгнали в тюрму. Так здавалося більшості. Але нам з Кривдою, навченим досвідом боротьби, був підозрілий цей гучний арешт.

Ні я, ні він не вірили у виступ офіцерів і тепер навіть, 30 коли факт, здавалося, був певний, — у чім же річ?

Галас надворі ушух. Лише по камерах все ще голосно гомоніли та сперечалися. Незабаром затихли й камери.

У коридорі хтось бряжчав ланцюгами, — це переводили Івана Варвинця, недотоптаного кіньми дві ночі тому (шістьох затоптали).

«Переводять з лікарняної камери вниз. Тож Іван уже ходить? Ех, на лихо живучий!.. Куди його повели? Невже знов під коней? А леж зараз ще день...»

По коридору знов кроки. Когось ведуть у лікарню, що на розі. Шкода, що не повз нас. Судячи з кроків — чоловіка чотирьох.

За кілька хвилин стукають до нашої камери. Увіходить доглядач, — «косоокий», — сьогодні він улесливо чемний.

— Стійте вільно, — каже він.

— Пане Петровський, прокурорський розслід виявив неможливість інкримінувати вам убивство. Ви тепер знову лише політичний.

При цьому він хитрувато посміхається: а це, а це, мовляв, пусте!

— Цього треба було чекати, — відповідаю я.

— Спичечников, тебе переводять, як рецидивіста, у камеру до «свійських»; аджеж ти одужав? Збирай по свої речі.

І до Соколенка:

— Пане комісарє, здорові були! Як ви себе почуваєте? На що зволите скаржитися?

— Ні на що зокрема: бажано було б мати довший час на прогулянки...

— Це можна, а втім, незабаром... встигнете нагулятися, — загадково посміхається «косоокий», алеж голос йому затремтів, він уклоняється і шукає наших рук. Його рука лишається у повітрі, ми стоїмо й тримаємо свої «по швах». Йому робиться ніяково.

— Ви, здається, письменник, — звертається він до мене. — Чи не могли б ви цими днями зробити мені ласку: впорядкувати тюремний щоденник, що писала одна Сонька «Золота Ручка», і вписати туди свої зауваження та спостереження, — я б дуже вас прохав.

— Значить, буде папір, — мрію я, — папір... Яке щастя! Можна буде писати вірші і не стирати їх перед кожною перевіркою 31

з стіни, як робив я досі. Ці місця потім замазував Балда за моїми власними вказівками.

— Так, — відповідаю я, — я згодний.

— Я пришлю вам щоденник.

— І паперу чистого для зауважень, — прохаю я, — там він є в мене у кишені.

— Гаразд, зайдіть за півгодини до контори, — я приготую вам усе — папір, свічку... Пропустиш пана Петровського до мене у контору, коли вони схочуть, — звертається він до дозорця, що стоїть витягшися коло дверей.

— Маю честь попрощатися... Спичечников, чи готовий ти? Виходь, — несподівано брутально закінчив він, звертаючись до свого шпига. «Косоокий» козирнув і вийшов, як видно, задоволений з себе і заспокоєний. Ми лишилися вдвох.

Яка це була радість! Подій назбиралося; говорити про все, ділитися гостро-напруженими думками не можна було через «шпига», що, виявилося, був звичайний рецидивіст. Наша тюремна підозрілість розвинулась чорт-зна як, — власне, винний у цьому був Кривда.

— Я вам казав: він не шпиг, — почав я.

— Шпиг, — стоїть на своєму Кривда.

Я покинув це.

— Біс з ним! Слухайте, поки можна говорити, — чи на певному ми сліді? Мене спантеличує його підлабузницький тон. Навіщо він, якщо виступ офіцерів — комедія?

— Він у неї не втаємничений, — ріже мене Кривда. — Навіщо ви взяли писати щоденник?

— Поперше, я сам побуваю у конторі. Подруге, я дістану паперу й писатиму на ньому, що хочу. Потретьє, я зовсім не читатиму «Соньки» і йому це непотрібно. Все це лише привід, щоб підлабузнитися до нас. Це ж зрозуміло.

— Ну, гаразд, ідіть, ідіть, — погоджується Кривда, що хвилюється більше від мене. — Отже, ви знову політичний? А який в цьому сенс?

— Це давно так, але оповіщають мені це лише зараз, коли такою відомістю мене можна задобрити. Погодьтеся: момент небезпечний для «косоокого».

— Вірно. Ідіть, — стійте: запитайте, кого привели.

Я відчиняю вовчок. Дозорець моментально починає відмикати мені. Він теж повний улесливості.

— Я зайду до Варвинця, довідаюся про здоров'я, — кажу я виходячи.

— Там його немає.

— А де він?

— Там тепер студенти, тількищо привели... Та йдіть, вони вас кликали, — говорить сторож.

Я підходжу до камери в кутку, відчиняю прозурку. У камері два студенти та два офіцери. Студенти: Микола Шраг та В. Коновал.

— Петровський?

— Як це сталося?

— Ошуканство, — шепоче Коновал і скося дивиться у бік офіцера, в кутку, — нас підвели, прикрилися нашим ім'ям для авантюри. Нас розстріляють.

— Де ви сидите? — питає Шраг.

— Обік, — я й Кривда-Соколенко. Ви зайдіть, я попрохаю, щоб вас пустили.

У цей час підходять офіцери.

— Хто такий?

— Товариш Петровський, — рекомендує Коновал.

— А-а... Ми попалися, — каже мені офіцер, — ми загинули. Я, Бондаренко та Янченко виступили й не здалися, решта злякалася й просили пощадити (Бондаренко та Янченко — ватажки офіцерського повстання).

— Заходьте, тільки поодинокі, щоб не було помітно, — кажу я, ідучи по папір.

Мені його дають з компліментами моїм віршам. Їх щойно читали, коли шукали паперу в моєму кошику.

— Ви — футурист? — питає «косоокий».

— Так.

— А-м-м... дуже приємно! — «Косоокий» трохи підводиться, козирає, стискає мені руку і каже своє прізвище. Ми знайомимося, як рівноправні громадяни, що стоять вже у дверей «демократичної республіки».

«Звідкілясь дме вітер волі; косоокий, як моряк, чутливий до норд-осту», — міркую я.

Виходячи, я натикаюся на купку офіцерів, що товпляться коло тюремної брами; вони обеззброєні, дехто має розгублений вигляд, деякі спокійні. Їх оточують німці.

Коли я повертаюся, Кривда ходить, насупивши брови, та щось шепоче собі під ніс, немов готуючи промову.

— Офіцерів привели знову,—кажу я товаришеві.

Галас у камерах знімається знову. Знов чути:

— Привели. Женуть на жіночий, баби—на політичний...

З цих уривчастих фраз тепер уже легко відтворити картину.

Але хто кого дурить? Чи офіцери—українських есерів і компанію, чи есери—нас та офіцерів? Вони—влада, чи влада провокаторським їхнім виступом хоче задобрити, може, виявити ще дужче наші політичні фізіономії?—Нічого не можна було сказати напевне. До однієї обміркованої облуди приплеклося багато побічних.

— Вони заплутаються: вузол складний,—кажу я.

— І виплутаються без нашої участі,—відповідає Кривда,—нас уплутають—погано буде. Об'єднання нас двох проти всіх.

— Гаразд,—кажу я, звикши до лаконізму за цей шпигунський тиждень.

Годинник вибиває дванадцятку. Обід. Годинник б'є знову й знову, за порядком, годину за годиною. Ми сидимо та міркуємо. Кривда при цьому плює та дивиться в підлогу, рівно п'ять годин не міняючи постави. Я курю цигарку за цигаркою, іноді ходжу—ноги стали легкі—ми по-різному обмірковуємо становище.

О п'ятій годині до прозурки підбігає полковник Бондаренко:

— Драстуйте, добродії чи товариші! Драстуйте, пане Соколенку, пане Петровський! Посадили, пропали ми, чи ви чули?

Він має обличчя м'ясистої дами, він—червонолиций красунь.

Кривда хитає головою, маскуючи зневагу та досаду.

Бондаренкові погляди звертаються до мене:

— Як ви гадаєте, пане товаришу?

— Гадаю, що не розстріляють.

— Розстріляють, розтопчуть кінями,—грає ролю Бондаренко.

Дві ночі тому він сам топтав Варвинця!—і тепер удає:

— Можлива річ,—відповідаю я, щоб відкараскатися від мерзотника, що вивіряє наш настрій.

Він пішов.

За кілька хвилин підходять Шраг та Коновал. Шраг, довідавшись, що казав Бондаренко, лише посміхнувся. Вигляд у нього, що справді відчуває небезпеку, чудовий,—це холодний джентлмен. Коновал розгублений: він червоний, мов дитина, що її конче наб'ють за її пустощі,—він белькоче: «От піймались, так піймались», хоч його рідний батько—помічник губерніяльного старости. Та той у паніці не тямить, що насправді йому нічого не загрожує. Потім підходять офіцери і просять дзеркала. У нас немає. Напитують його в сусідів і причісуються на ходу в коридорі, по черзі. Один похмурий, мов той бик, другий—кокотка. Це—Власенко та Пашкевич.

Коли б я знав, яку штуку утне доля зі мною й цими людьми, я, мабуть, не був би такий дипломатичний. Але я не знав дальшої сторінки, як знаю її тепер, і тому грав без помилки.

Я говорив уголос про те, що кінець-кінцем можливе об'єднання Петлюри з більшовицькою Москвою на федеративних засадах, і обіцяв бути провідником цієї ідеї. Дивна річ, який нюх на долю має часом людина! Ця перша спала мені на думку нісенітниця, яку я казав, щоб бути по-дипломатичному чемним і підтримувати розмову з ворогами, що підійшли до мене (абсолютно безпринципними—це я вгадував), ця нісенітниця була запорукою першого й головного успіху руху, що починався десь на межі території за тридев'ять земель та мурів від мене.

— Ви знаєте, товаришу Петровський, у чім річ?—звертається до мене Власенко.

— Приблизно.

— Слухайте,—каже він:—Бондаренко й Янченко—кар'єристи й шкурники. Коли нас послали проти Петлюри, нас було двіста чоловіка. Вони знали, що прийняти бій—значить загинути, як загинули лакедемоняни. Вони втекли. Алеж це ганьба! Гетьманчуки їм цього не подарують. Тоді вони кличуть мене і просять звестися з есерівським комітетом і зговоритися про скинення влади в місті і проголошення влади петлюрівської... Я йду до Миколи Шрага і пропоную наші послуги, щоб 35

зайняти місто,—вони мають узяти на себе цивільну владу. Шраг міркує два дні. Нарешті, згоджується... У цей час Бондаренко посилав мене в Крути до Палія (лівобережного отамана Петлюри) для зв'язку з ним. Я їду, Палій відступає до Батмачу під натиском німців, що прориваються,—і я повертаюся ні з чим. Офіцерський еклад зовсім не повідомлено про завдання.

Тут його перепиняють,—час їхньої прогулянки минув.

— Пане офіцере, по камерах!

Пашкевич підходить до моєї прозурки і каже:

— Бондаренкові й Янченкові постелі привезли та самовар, незабаром і жінок привезуть...

Він регоче.

Очевидно, не такий близький і він до смерті, як про це зараз казали.

— Провокатори, — бурчить Кривда у мене за спиною, — гали плазовиті!

Знов приєжджу. Кривда нишком розповідає мені, хто такий Бондаренко. Виявляється, це теж колишній член Центральної Ради, що чудово пристосовувався на службі в гетьмана і навіть відігравав якусь роль у справі арешту Кривди.

— Даруйте, Петре Маркіяновичу, але я по-товариському мушу вас арештувати,—передражнював його Кривда, і чорний вус його танцював над яхидною губою.

— Вони виляють суки, та як їм не сором, як вони не червоніють самі перед собою! Сісти в тюрму та строїти кумедію з саморозстрілом, виключно щоб запобігти довір'я тюрми, що ось-ось вийде на волю,—не перестріляти ж усіх сімсот душ. Та й взагалі жадного вже розстріляти не можна: віє вітер правди, що йде карати мерзотників,—знає кішка, чне сало з'їла.

Знову хтось кашляє коло наших дверей. Ми сидимо у темряві, бо так звикли; свічка нам заважає, хоч і є зараз. «Косоокий» дав мені дві свічки для літературної роботи над «Сонечиним» щоденником.

Я підходжу. Це Пашкевич.

— Хочете, розповім вам, товариші, як це у нас вийшло. Цікава сторінка.

Кривда лишається сидіти на своєму ліжку. Я притуляюся до прозурки. Пашкевич розповідає:

— Бондаренко затіяв це повстання разом з цим бовдуром Янченком, що на все згоден, аби самому не думати і не рішати, ще тиждень два тому, у той день коли ми з-під Крут ганебно з'явилися. (Ого, — думаю, — «ганебно»: ти, хлопче, проговорюєшся). Далі. Позавчора він пропонує мені стати на чолі повстання, щоб це не від нього йшло. Я відмовився, бо ж він мені не пояснив, яка мета повстання. Власенка ж він одурив: той для нього бігав та їздив скрізь, висолопивши язика. Сьогодні вранці (я завідував арсеналом) з'являються до мене Бондаренко та Янченко й вимагають, щоб я одімкнув і видав їм геть усю зброю. Питаю: «Порядком полкового наказу?» — «Ні, порядком повстання. Ми проголосили демократичну республіку з коаліцією Петлюри». — «Тоді заарештуйте мене, — я нічого не розумію». А вже знаю я, що він у жадну республіку не вірить. Думаю: «на пушку беруть». Ні, заарештовують. Садять на гавптахту, ключі відбирають, відмикають арсенал. Чую, барабан б'є тривогу. Піднімають офіцерський батальйон. Шикуються. В останню хвилину підбігає до мене Бондаренко, — «виступаєш?» — пита. «Виступаю — кажу: що ж мені одному сидіти! Усі йдуть, ну й я». Вийшли до Чорторийського мосту. Бондаренко лишив нас з Янченком, а сам з ад'ютантом поскакав у місто. За півгодини летить гайдамацька кіннота (сотня — без півсотні, з Бондаренком на чолі). У Бондаренка на шаблі — білий шарф. Під'їздить і гукає: «Здаєшся, Янченку? Вас обступили кругом!» — «Ні!» — відповідає Янченко. Гайдамаки вистрелили вгору. «Здаєшся?» — ще раз гукає Бондаренко і піднімає шаблю з білою шматкою над головою. «Ні!» — відповідає Янченко. За ним ремствують офіцери. Гайдамаки стріляють ще раз угору, але нижче, прицілившись майже над самісінькими головами офіцерів. Командування бере на себе підполковник Н. «У розстрілюю!» — гукає він. Ми кидаємося на вал насипу і кладемося. У цей час на третій окрик Бондаренків: «Здаєшся!» — Янченко виїздить йому назустріч з двома штабними. Про щось сперечаються, жестикулюють, потім їдуть разом до нас і кричать над насипом: «Панове офіцери, все це ми чудово розуміємо: воля, рівність і т. інш. Так, але головою муру не проб'єш, доведеться скоритися силі». Про яку «волю», про яку «силу» говорить, — нічого не тямимо. «Гаразд, — кажемо, — а кому здаватися?» — «Військові вельможного

гетьмана». «Гаразд,—кажемо,— тільки давайте мерщій цю мороку кінчати». Нас вишикували і врочисто привели до тюрми. Тут назвали мене та Власенка «привідцями» і посадили разом з «цивільними привідцями» — Шрагом та Коновалом.

— Здорово, — потакував я.

Звістка була просто сенсаційна. — Ось як робляться повстання! Ані краплі крові! — Зараз ліжко та юшка з курятиною — у тюрмі, а за два дні шана та повага — в «демократичній республіці». Якже? Ми ж перші повстанці. Щоб дурень (Пашкевич) покався і зрозумів гру без слів — відвести його до «привідців».

— Ну, що ж далі? — питав я. — Вас повели, а офіцерів куди діли?

— Їх повели спочатку на гавитвахту, щоб офіцерського мундира тюрмою не каляти, а потім для більшої важности все ж таки сюди привели. Жіночий корпус звільнили. Туди, кажуть, незабаром більярд для офіцерського клубу привезуть, якщо справа звільнення затягнеться. А Бондаренка та Янченка на гору, до німців посадили, для більшої безпечности та для агітації, на мій погляд, серед вас, політичних. Не вірте йому: мерзотник і провокатор. Але за що я страждаю? У мене жінка, ніколи не судився. Їм ліжко та обідносять, мені навіть дзеркала та гребінки не дозволяють передати, а щоб кінці у воду — візьмуть та й розстріляють. Якщо мене сьогодні братимуть, бийте двері, товариші, не давайте брати.

— Гаразд, обов'язково, — заспокоїв я його.

Пашкевич, жалісно посміхаючись, простяг мені руку в прозурку.

Він пішов.

Це оповідання якнайточніше ствердило наші догадки.

— Так ть, хлопче, — сказав Кривда, — ось як треба лізти в міністри. І вовки ситі, і кози цілі... Тьху! Гади плазовиті! — закінчив Кривда, тішачись улюбленою лайкою.

Ми сиділи й гомоніли у темряві.

— Ви пам'ятаєте, як я до вас попав, Соколенку?

— Еге!

— Того дня я передав записку своїм: я написав маслом на 38 папері з кашею, що мені її передавали з волі: «першого грудня

останній термін. Дати знати сухарями». Ви сьогодні їли ці сухарі.

— Ну? — озвався жваво Кривда, — що то означає?

— А те, що першого наші будуть тут. У цьому я ані крихти не сумніваюся.

— А сьогодні?

— Сьогодні 29-те.

— Отже, післязавтра?

— А, може, й завтра.

— Хто то будуть «ваші».

— Більшовики.

— А як же наші балачки про об'єднання?

— Діло покаже. Нічого не маю проти Шинкаря, а з Болбочаном будемо битися. З лівими можливе об'єднання і під час боротьби, і потім.

— Так, хлопче, — підбадьорився Кривда.

Він увесь час пишався своїм впливом на мене в розумінні визнання українського революційного руху, як самостійного.

Ми балакали довго на цю тему.

Раптом шум автомобіля і чийсь крик з камери, що виходить у двір.

— Два автомобілі в дворі.

Почалася біганина по коридору. На годиннику Кривди була перша година ночі.

За хвилину стукають у наші двері:

— Кривдо-Соколенку! Прощайте, не поминайте лихом!

Кривда цей раз устає і сам відчиняє прозурку, що засувається з нашого боку.

Коло дверей Бондаренко.

— А хіба що?

— Везуть на розстріл. Прощайте, панове товариші. Везуть... не поминайте лихом...

У голосі — сльози.

Він побіг.

Кривда сплюнув:

— Гади плазовиті, ще й сльози ллє, крокодил єгипетський! Брехун. Підлабуза!

По коридору голоси:

— Офідерів везуть на розстріл. Взяли Бондаренка та Янченка.

— Пішли на жіночий.

— Їдуть вечеряти, — уїдливо-спокійно відповідає коридорові Кривда.

Кривдині слова передаються з камери до камери. Арештанти регочуть та дотепують ще дужче.

Ми кладемося і спокійно засинаємо.

Вночі Бондаренко знову коло дверей. Живий, здоровий.

— Здорові були, з вічним спокоєм вас! — вітає його Кривда. Вус його скаче.

— Еге, добрі жарти, Петре Маркіяновичу, ніколи ви не зазнали того, що я цієї ночі; дивіться, ось скроні посивіли.

— А у вас уже й дзеркало є? — питає обурений нахабством брехуна Кривда.

Бондаренко дає йому спокій і розповідає мені. Йому ніяково піти геть, прийнявши Кривдині плювки. Він удає, що ніхто не плюнув.

— Везуть кудись на Чорторийку. Проти мене четверо з рушницями. Я в руках здоровий. — Ну, — думаю, — вихоплю дві рушниці відразу, і двома руками двох других по головах. Обік Янченко. — Поможіть мені, — кажу я, а сам дивлюся на нього виразно так, — виийняти цигарку з кишені, а то мені тісно. — Він дістав і головою кивнув. Аж ось доїхали до місця, спинилися під кручею. Тут другий автомобіль перегнав нас і далі поїхав. Там повезли Н. та Х. Спинилися. Двоє злізли й стали радитися. Я вже й руки виийняв хапати. Тут підходять. — Рушай, — кажуть, — назад: треба допитати попереду. — Повезли на допит до Висоцького. Цілу ніч допитували, що робиться у тюрмі. Я кажу...

Кривда не витримав більше:

— Доволі вам, добродію Бондаренку, нам страхіття розказувати, у мене волосся лізе від жаху. Ви краще скажіть, чи солодкий чай був учора у Висоцького? Мабуть солодший, як той, яким ви мене на обахті поїли двадцятого квітня?

— Петре Маркіяновичу! Усі ми не від себе залежимо.

— Гаразд, — відрубав Кривда, — не зловживайте без кінця привілеями, які тільки для смертників вашого зразка тут у тюрмі

завелись. Ви стоїте в коридорі без догляду цілу годину. Дивіться, щоб вас за те сухим горохом не розстріляли.

Бондаренко пішов од нашої прозурки, все ж не стерши останнього плювка.

Я стиснув Кривді руку. Мені він подобався.

— Так, кажете, завтра будуть більшовики? — спитав він: — краще ж з ними, чим з такими плюгашами та зрадниками.

Поволі тягся цей останній день.

Якщо не сьогодні й не завтра, — значить, наших десь розбито, й допомоги не буде.

ПІДГОТУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОВСТАННЯ

I

У середніх числах листопада, коли йшов дрібний сухий сніг, який нісся по голих замерзлих полях із вітром, і вітер змiтав його до сільських околиць та до узлісся, як крейдяний нарис з грифельної дошки, той самий вітер забирався в щілини плетеної клуні, де на заметеній долівці, притулившись до стовпа, сидів чоловік у шинелі й кашкеті; чоловік був зосереджений і лише коли-не-коли здригався, коли рипіли від вітру ворота. Він оглядався на рипіння, але ніхто не йшов, і чоловік знову сидів, постукуючи маленькою паличкою по твердій намерзлій землі.

— Як же це так, — раптом вирвалася у нього фраза.

Голос його був тенор ліричного відтінку. Він знизав плечима і стукнув паличкою по землі.

За півгодини коло воріт почулися голоси. Один глузливо казав щось другому. Голос другого був владний і глухуватий.

— Шпиг, — почулося тому, що сидів у клуні.

— Гаразд, ве́ди його в хату.

Почулися кроки того, що входив, вони глухо лунали по намерзлій корці. Чоловік, що ступав твердо, відходив від клуні. Другий стояв коло воріт і сухо сякався у пальці.

Застукали засувом та колодкою, ворота зарипіли і відчинилися навістіж.

— Виходь, — гукнув увійшлий.

— Гаразд. Зараз іду, — відгукнувся й устав той, що сидів у клуні.

— Проходь уперед! Стій!

У того, хто виводив, був револьвер у руці. Він лише причинив ворота і, не замикаючи їх, повернувся до того, в шинелі, що чекав.

Хлопець махнув рукою з револьвером ліворуч.

— Завулком, на повороті ліворуч, далі — скажу потім; іди
42 вперед.

Той, що вийшов з клуні, був молодий чоловік, давно неголений, зарослий кущами білявої щетини на щоках і верхній губі, з вилицюватим обличчям і ясносірими, глибоко посадженими під чолом очима. Той, хто виводив, був чорний, теж неголений, у шапці й суковній короткій юпці. Очі сиділи так само глибоко й могли якось швидко й похмуро зосереджуватися; брови сходилися в одну лінію на переніссі, виявляючи в ньому думку й волю, може, жорстокість.

Вийшли з завулку на широку вулицю і звернули ліворуч. Пройшовши кроків з тридцять, хлопець гукнув:

— Стій! Ліворуч на рундук.

Він увесь час чомусь тримав полоненого за два аршини перед собою.

— Сюди, чи що? — спитав і оглянувся полонений.

— Так, туди.

Полонений зішов, двері перед ним відчинилися, й він увійшов у жарко натоплену хату. Під стіною по боках сиділо у шапках чоловіка з десять-п'ятнадцять, деякі озброєні. Навпроти за столом сидів лише один чоловік у кепці, зсуненій на потилицю, у старій, потертій кожанці, з наганом, застромленим за пояс. Той, хто сидів навпроти, був просто красень, смаглявий, з одкритим чолом, з чорними, палкими очима, що то темніли, то ясніли, як роздухуваний жар, і з виразним у шнурочок провуссям.

— Сідайте, — сказав він тому, хто зайшов. І той пригадав: це був голос другого, що говорив п'ять хвилин тому, коло клуні. Видно було, що він недавно увійшов у хату. Обличчя йому було ще свіже від гострого повітря.

— Хто ви такий?

— Як «хто такий»? Людина!

— Ваше прізвище, і чого ви опинилися тут?

— Прізвище моє — Покровський, а чого я тут, не скажу, бо не бачу ніякої потреби в тому.

— Є потреба. Прізвище ваше не таке, а Левданський, український есер. Відповідайте і більше не брешіть.

— А ви хто, чи не Петровський?

— Так.

44 — Брат Іванів?

— Брат.

— Петро чи Дмитро?

— Петро.

— Ну, тоді я більше не хочу критися. Я дійсно Левданський, і все, що ви про мене сказали, але більш нічого.

— Тобто?

— Цебто: чого я тут — я не скажу, бо те моя політична тайна, і тим, що ви належите до другої організації, — здається, більшовиків, то я не маю ніякого права вам все виявляти.

— Так. Та все ж, раз ви попали в нашу зону і, на наш погляд, каламутили тут, ми маємо вас за свого ворога і полоненого, і знайте, що ви не підете, доки не скажете нам по правді свого завдання. Подумайте! Одведіть його в другу хату.

Левданського перевели через сіни в другу кімнату.

Скоро вийшов Левданський, партизани (це були партизани більшовицької організації братів Петровських) загомоніли.

— Стривай, хлопці! — спинив їх Петро.

— Микито, доповідай, де його ввіймали і що він тут робив?

— Прийшов він сюди вчора ввечері і підмовляв Ф. Л. зібрати хлопців, щоб іти брати чернігівську тюрму на 29-е листопада. Говорив про петлюрівську директорію. Називав себе бойовим емісаром Чернігівщини і казав при цьому, що сюди приїхав і полтавський емісар; що вони вдвох і керуватимуть повстанням. Хлопці покликали мене, він і мені повторив те саме. Я розпитав, де вони візьмуть зброю і взагалі всі подробиці підготування. Він говорив, що в Чернігові мають повстати офіцери — ми об'єднаємося з ними і діятимемо. Я спитав: за яку владу? За директорію Петлюри. Тоді я вийняв револьвер, скомадував їм: «руки вгору», обеззброїв та заарештував. Ми знали, що ти в Тупичові і прийдеш сьогодні до нас. Послали по тебе і чекали на тебе, щоб нарядити суд.

— Чекайте, хлопці. Суд то суд, та все це нам на руку. Якщо вони хочуть відбити тюрму, то там сидить і Дмитро, якому з 1-го грудня теж суд, і його конче розстріляють за вбивство Євреїнова, а подруге, там сидить увесь наш Чернігівський комітет. Я гадаю, що нам можна піти з ними спільно, а потім оголосити у Чернігові радянську владу. У тюрмі дуже багато більшовиків.

— Правильно, — почувлися голоси. — Це пусте. Хай він нам покаже полтавського емісара: якщо той така сама ж макуха, як цей, то ми їх обкрутимо.

— Гаразд, не галасуй, а то почує. Зачиняй там двері. Чого ходиш туди-сюди?

— А як прізвище полтавського емісара?

— Він казав, — якийсь Андрій Заливчий, — сказав К.

— Еге, це вже інший сорт. Заливчий — хлопець бойовий. Та тим краще він керуватиме одним загonom, а ми, Дроздовичський ревком, другим. Ви, тупичівці, підете із Заливчим із Седнева, а ми з'єднаємося з добрянцями й підемо з Ріпок-Згода?

Постановили об'єднатися на час зайняття Чернігова з есерами.

— Поклич Левданського!

— Говоритимете ви, чи ні?

— Насамперед я вважаю, що говорити з людьми, що обеззброїли мене, для мене, як революціонера, найгірша образа. Я тільки тому, що впізнав вас, сказав вам своє справжнє прізвисько. Я гадав, що Іванів брат не буде так зі мною поводитися.

— Віддайте йому револьвер, — сказав Петро.

Левданському віддали нагана.

— Слухайте, ми знаємо ваш плян. Хотите ви об'єднатися з нами для Чернігівської операції? У тюрмі сидить мій брат Дмитро. Повірте, що ми зацікавлені в його звільненні, хоч ми й не маємо наказу виступати спільно з вами. Інакше ви не дістанете жадного хлопця у цілому районі. Будьте певні; і жадного ходу ми вам не дамо.

— Я знаю, що Дмитро у тюрмі. Не лякайте, бо не залякаєте. Ми вас не боїмося. Щодо об'єднання, то ми нічого не маємо проти цього. На повстання піде тепер усяк.

— Ну, то ось, давайте нам вашого Андрія Заливчого: говоріть, де він, — ми зараз по нього пошлемо.

— Він зараз невідомо де. Мабуть, у Чернігові. Він бойовик, а я організатор. Він вестиме в бій, а зговорюватися можна і зі мною.

— Та ви не крутіть.

— Я й не кручу. Слово честі, я не знаю, де він зараз,
46 в мент повстання він буде. От і все.

...За годину підвода везла Левданського і Петра Петровського тупичівськими лісами до Дроздовичького ревкому для змови...

II

Тупичівцям дано явку: Чернігів, готель Квасняка, у дворі. За провідника дали т. Ковтуновича, що з'явився за три дні до призначеного терміну сам до Тупичева. Вночі з 26-го на 27-е листопада партизани, купками по три-чотири чоловіка пішли на Чернігів. В одній купці йшов Сухидький, Заєць, Запорожець, Яким Рябченко та Матвій Шкиліндій (тупичівці). У другій: Савка Бухмій, Якуш та інші листівенці. У третій — макишенці. У четвертій — куликівці. У п'ятій — седнівці. Всі були без зброї.

Перша група по дорозі зустріла Трохима Рябченка, прапорщика, мобілізованого перед тим гетьманом; він мав спеціальне завдання від осередку. Він ішов з Чернігова, після провокаційного повстання офіцерів, додому сповістити про все та запропонувати повстання. Його завернули назад. Він міг дуже стати в пригоді вказівками, бо все знав у Чернігові, а до того ж його мали за найкращого бойовика. Він на всякий випадок підготував можливість сховатися (сусіда-тупичівець Іван Н. служив за номерного в готелі «Юг», там був льох; у цьому льосі відсиджувалася останню ніч після бою тупичівська бойова група).

Андрій Заливчий з'явився у дворі Квасняка і показався хлопцям лише 29-го листопада. Він сам сказав партизанам маршрут нічного нападу: о дванадцятій годині ночі треба перескочити паркан, бо ворота будуть замкнені, і піти до будинку колишнього акційного управління, де, знявши стійкових, попереджених заздалегідь, треба захопити рушниці. Чекати, доки вантажний автомобіль приїде по них, сідати на автомобіль і їхати. Друга група під його проводом піде до панцерної колони і захопить там панцерники. Під час бою діяти виключно під його проводом. Дроздовичька група (загін Петровського) підійде від Рипок і на ранок захопить казарми, потім рушить, щоб об'єднатися, на новий базар. На одинадцятую годину дня у місті буде проголошено революційну владу.

Заливчий справив сильне враження на партизанів. Це був 47

середній на зріст, кремезний чоловік років 25-ти, дуже рябий і смаглязний, з сутими вуглями замість очей (очі були бурштиново-карі з дужим магнетичним блиском). Од усеї постаті Заливчого віяло бунтарством та незламною волею. На вулиці вона впадала б в око. На ньому було старе пальто з смушевим коміром і чорна смушева шапка. Волосся було чорніше від шапки, лише кілька сивих волосин над вухами. Він одразу зв'язав партизанів своєю волею. Ждали нетерпляче ночі.

III

Настала ніч, тиха й лагідна. Падав лапатий сніг. О 12-ій годині ночі хтось свиснув на вулиці, і зараз же на паркані звисло п'ять, потім знову чотири і знову п'ять людських постатей: у три заходи чотирнадцять чоловіка перекинулися на вулицю і пішли по ній спокійні, без зброї. Голими руками взяти на ранок місто.

На перехресті стояв п'ятнадцятий, він ділив тих, що йшли, а порядком: одного пускав, другого завертав у провулок. Таким робом, до арсеналу пішло семеро і до панцерної колони — восьмеро. Ватажок пішов до панцерної: це був сам Заливчий. Коли сімка підійшла до акційного управління, постаті стійкових м'яко вийшли їм назустріч і, віддавши свої рушниці партизанам, що надходили, пішли попереду. Арсенал захоплено.

Вісімка підходила до гаражу. У гаражі з панцерною колоною світилася електрика. Двері були напіввідчинені, і коло дверей знадвору і всередині стояло по стійковому. Стійковий знадвору стояв спиною до тих, що йшли, і, мабуть, дрімав: він не оглянувся на ледве чутний хруст ходи. Він лише здригнувся, коли його скроні торкнулося холодне дуло револьвера Заливчого, і легко пустив із заляклих на цівці рук рушницю. Рушниця стійкового вже опинилася в руках Савки Бухмія, що йшов позаду Заливчого. Подальший у ряді швидко розчинив двері, поки два револьвери Заливчого та рушниця Бухмія німо дивилися на стійкового усередині; той, що відчинив, забрав і в цього рушницю.

— В ім'я революції, здавайтеся, — тихо, але виразно вимовив

І офіцер, що спав біля телефона, спросоння схопив трубку. Лягнув поличник — і офіцер кинув трубку і підняв руки на оклик Заливчого. За хвилину в одному кутку гаражу стояли, як винуваті школярі, п'ять чоловіка стійкових та вартовий офіцер під доглядом Якуша, а в другому — Заливчий, розбудивши шофера, тлумачив йому, що до панцерника треба причепити порожню вантажну платформу. Усередині, крім Заливчого та Якуша, — нікого не було. Решта пішли знімати сторожу. І поки шофер порається коло автомобіля, знадвору чути іноді далекі крики, і за хвилину в гараж вштовхують трьох, потім знову трьох. Поки панцерник розвели, у гаражі зібрано чоловіка тридцять знятих з рогів вулиць сторожових з демобілізованої для внутрішньої охорони міста інтелігенції. Офіцери сидять у тюрмі, гайдамаки — в своїх казармах.

Нарешті панцерник гуркоче і важко виїздить на восьми колесах (з причепною платформою) на вулицю. М'яко подається під колесами свіжий сніг. Грузовик гуркоче через міст, і за кілька хвилин назад. На ньому у сірому світлі світанку чорніють постаті з рушницями наготові; тут таки на платформі стоять ящики з набоями та лежать сотні зо дві рушниці.

Проїжджаючи міст, панцерник стає, хтось викидає ляфет і оглушний гарматний постріл струшує місто. Проїхали ще трохи — другий і третій.

Ніде на вулицях ні душі.

Переполюхані базарні перекупки ховаються під рундучки.

Проїжджий єврей, що виринув з готелю, збігає спотикаючись нагору сходами.

Варта спішно сідлає коні і виїздить за місто у напрямку вокзалу. Місто лишається без влади. Представники влади, почувши три гарматні постріли, лишилися у своїх опочивальнях і, може, лише переселилися з ліжка під ліжко. Як казали слуги, вони лишилися цього дня більше, ніж завжди, в опочивальні.

Заливчий не знав, звідкіль його чекає загибель, і, як той Віщий Олег, загинув через труп: гадюка виповзла з черепа «співчуваючих директорії» офіцерів, що їх, разом з іншими, ішов звільняти, ні про що не знаючи, Заливчий.

ПОВСТАННЯ АНДРІЯ ЗАЛИВЧОГО

День 13-го грудня (30-го листопада) 1918 року був першим ударом чергової революційної грози.

О шостій нас випустили з камер, як це завжди робилося вранці. Зійшовши нагору, у помешкання без скла, всі квапилися піти якнайскорше знову до своїх кам'яних зашкленних скринь.

Цього ж дня не поспішалися. Ще виходячи з камери, я чув далекий гарматний гуркіт. А тут, у нас на очах, на рівні вікна, на обрії розірвалася на зльоті шрапнеля, потім друга. Гостинці були несподівані, хоч гасло й дано сухарями.

Жадний розрив пукавки з ялинки та радість з приводу сподіваного подарунка не дорівнює нашій дитячій радості з вибухів цих шрапнелів на рівні тюремного незашкленого вікна.

Здавалося, дим вибухів долітав до наших ніздрів, зберігаючи всю свою газову силу. Ми самі готові були вибухнути.

Повернувшись до камери, я застав Кривду зовсім жовтим від напруженого чекання. Він ходив по камері, і верхня губа йому з чорним довгим вусом тіпалася. Та обличчя було мертве, надто чоло. В очах був гнів та нетерплячка. Нетерплячка дитяча, смішна, але й страшна. Це відразу вибило мене з того стану врочисто-легкої радості, в якому я був. Виляється, ось як треба ставитися до серйозного моменту дорослим людям.

Алеж гроза підходила тісно, аж темніли й бряжчали вікна. Ах, ця гроза узимку, коли йшов м'який, нерішучий ще грудневий сніг! З нашої камери не видко події, але з хуркання мотора панцерника, що влетів у двір, з голосів, з камер та коридорів чуємо:

— Ворота відбиті. Гей!..

— Наглядачі тікають!..

— Держи-и!..

— Політичний сам виходить. Баби йдуть на волю.

— Братіки, випустіть же нас!

На політичному корпусі замки можна було повідмикати у прозурки — на їхніх дверях не було колодок.

— Бий його!..

— О-о... о-о-о-о-о... у-о-о-о-о-о-й-й-й-а-а...

Хтось страшно стогне, когось убивають у коридорі.

Чути далеку кулеметну стрілявину, уривчасту рушничну у місті і револьверну у дворі.

Повз нашу камеру пробігають, вирвавшись, сусіди, що допіру благали за себе, а зараз забули про нас. Ми лишаємося у клітці, мов ті два вовки під час пожежі у зоологічному саду. Ми робимо вісімки по камері й мовчимо.

Ми замкнені на важку колодку. Наш «мент», рятуючи шкуру, утік з ключами, дедве встигши замкнути нас після прогулянки. Ми, дурні, сіли в своє стійло, коли шрапнеля розривалася під носом. То-то й воно, хлопці... Ми це обидва знаємо, але не ділимося один з одним своєю тугою та обуренням, вони не вміщаються в словах.

Хтось підбігає, гукаючи ще здалека:

— Петровський! Ти тут? Чого ж ти не виходиш? А комісар тут? У чім же річ? Чого ви сидите?

— Колодка! Подивись на колодку, дурню ти такий!

— Бийте чимсь, зараз ідемо на місто, — гукнув вісник, відбігаючи.

За дві довгі хвилини знов крізь чийсь стогін чути голос, що йде луною в порожньому коридорі:

— Бий його!

— Де Петровський?

— Я тут, тут я! Сюди йдіть! Сюди, чорти б вас усіх побрали! — кричу я у прозурку в коридор. Мій голос потопає у чиємусь замученому стогоні. Нарешті, чоловіка п'ятнадцять тягнуть до дверей колоду-таран. Вони розгойдують її в повітрі і гатять у важкі двері. Ударів двадцять. Двері падають. Виходимо.

— Де речі? Давай сюди!

— Там візьми книги. Решту покинь. Ходімо, Соколенку!

— Я не піду, — відповідає похмуро Кривда, і, справді, петлює далі по камері круглу вісімку.

— Що він — збожеволів? — майнуло в голові.

— Та ходи ж, чорт вас візьми! — Берить його!

— Не-е піду, — кричить завзятий Кривда, — поки не покличуть. Геть!..

— Я іду, чорт з ним, — не до ніжнощів.

Я переступаю через кров і через чийсь труп.

Назустріч Заливчий:

— Де Петро? — питаю я про брата.

— Не знаю. Іди до панцерника.

«Отелло» — тайне прізвисько поета Андрія Заливчого. Але зараз він страшніший від «мавра», на якого він, справді, скидається. Блиск жовтих, зараз холодних, очей подібний до блиску раз-у-раз вихоплюваного лізка. Водячи очима, він, здається, рубає речі, на які дивиться.

Я ще раз підходжу до нього:

— Місто взяте?

— Ні. Будемо. Нас було сімнадцять. Підмога не дійшла. Усі тут.

— Де офіцери?

— Бондаренко повів розвідку.

— Куди? Що? Вони ж провокатори...

— Чхати на те...

Мій плян не випустити офіцерів — схибив.

— Нічого не вийде, — думаю з неймовірною розпущею і виходжу з Заливчим з двору.

Мотор панцерника не робить — немає бензину. Його взяли з ремонту і у снішці не взяли бензину. Він не може рухатись. На причепці лежать рушніди, я вибираю одну й набиваю кишені обіймами. Розсаджуюмо кулеметчиків. Власенко сідає коло гармати, він — єдиний з офіцерів, що не пішов з Бондаренком.

— Я — старий артилерист, — кажу я і намагаюся стати на його місто. Він показує на свої капітанські погони...

Ми котимо панцерник руками до Єлецького монастиря — їхнього штабу. Я бачу, що частина арештантів — у нових коротких кожухах.

— Де взяли? — питаю.

— З пакгавзу...

Я кажу Заливчому:

— Грабунок, — добра не буде. Визнати Кривду «комісаром тюрми». Він сидить там і жде «посади» і не виходить з камери. Він усьому дасть лад.

— Гаразд, — каже Заливчий, — де він?

— Сидить, жде твого запрошення.

— Дурень!

Заливчий покликав когось і послав Кривді записку, щоб той узяв на себе тим часом владу над тюрмою.

Кривда цього, здавалося, тільки й чекав. Він поважно виконував роль «тимчасового комісара тюрми» протягом півгодини нашого бою. Він був «комісар» од голови до п'ят.

Ми вкотили панцерник «на-ура» у монастирську браму. З саду кілька рушничних пострілів. Туди побігла розвідка. Готель та архирейські кімнати — гетьманчуківський штаб — порснний. Валяються подерті документи, частини зброї; в одній кімнаті дотліває купа паперу, горить підлога. Загасили. Далі.

Ми кинули розстрільню в сорок чоловіка по обидва боки центру в обхід, давши їм паролі й завдання зайняти роги вулиць, щоб охопити центр. Панцерник мусив прорватися до пожежної башти, де був бензин. Тоді успіх міг бути забезпечений. Решта п'ять панцерників не могли вийти до бою. Щоб полагодити панцерники, дано наших хлопців, що готували виступи два дні, але не встигли дістати бензини. Заливчий поквапився звільнити тюрму, почасти під тиском моїх друзів, що боялися за мою долю, яка висіла на волосинці у той час, як я писав їм. Його бойовики були наші хлопці тупичівської організації.

Я застав Кривду за столом і по боках його двох наглядців, які не встигли втекти і яких Кривда мобілізував собі на допомогу. Він замкнув пакгаз, бюрко з касою, вже, правда, розбитою, і зараз прийняв німецьку делегацію, укладаючи з нею угоду. Німці заявили, що вони лишаться нейтральні у цій боротьбі, але беруть на себе доглядати «за порядком». Кривда виговорював пункти.

Я помітив на одному наглядачеві кобур з наганом. Як він лишився на ньому? — Кривда дозволив йому — це його джура.

— Я його забираю, — сказав я, і забрав наган та сорок набоїв, зсипавши їх у величезні кишені своєї свити.

— На місто! — гукає Заливчий.

І очі його рубають, рубають усе стрічне. У них передчуття
54 смерті.

Ми котимо панцерник на перехрестя до центру міста і попадаємо під перехресний вогонь кулеметів з трьох боків і згори з пожежної башти. Чоловіка тридцять падає. Та коло автомобіля чоловіка десять усього. Юрба. Починається паніка, тягнуть раних та вбитих і падають самі. Я, прикрившись щитом гарматної башти, стріляю у купку коло кулемета, біля думи. Закладаю обійму по обіймі і стріляю, не чуючи ані своїх, ані чужих пострілів. Так само стріляють і інші, а в голову лізуть цілком сторонні думки.

Раптом чийсь крик рядом. Заливчий, що стріляв з шоферської будки, вискочив з панцерника і попав під кулю. Він валиться, тримаючись за бік, потім підводиться і з револьвером у руці пробігає ще кілька кроків уперед. За ним рвонулися ще три смільчаки.

Я зіскакую з панцерника.

В цей час відбувається кошмарна сцена. Передова купка гетьманчуків, з багнетами наперехил, з розгону налітає на Заливчого і б'є його багнетами. Бачу, як вони витягають назад багнети, хтось замахується прикладом. Ті двоє теж падають. Я оглядаюся: біля мене чотири чоловіка. Я відбігаю в бік од панцерника, до завулка, прилякаю в кутку і стріляю останніми набоями у тих, хто топче трупи.

Гетьманчуки біжать до нас.

Я перескакую через паркан і біжу назад до тюрми.

Нікого зі мною. Я сам один.

Вбігаю в канцелярію тюрми і лише тут згадую, що в мене в кишені наган та сорок набоїв, відібраних у наглядча.

Я вбігаю в тюремну браму з наганом у руці.

Коло брами стоїть юрба німців, що збирають свої пожитки із спустошеної тюрми, де вони до сьогоднішнього дня все ще охороняли своїх політичних, не зважаючи на те, що в Німеччині йшла революція і в них була рада.

У мене піднялася страшенна ненависть до німця-начальника кулеметної команди, з червоною оковицею, з бундючною міною.

Я знав, що після смерті Заливчого, якому одному був відомий план нападу, ми лишилися без ватажка і, напевне, прогнали повстання. Брата на підмогу, очевидно, не буде, і міста ми не втримаємо. Я пригадав, що в тій самій купці, що топтала 55

труп Заливчого, був Бондаренко, що, звичайно, передався із своїми офіцерами на ту сторону, узявши крашу зброю. Він довідався, що Заливчий не від Петлюри. Я цілив ввесь час у його постать і витратив не один постріл у цю купку, що танцювала на трупі.

Я ладний був застрелити німецького кулеметчика і пустити кулю собі. Це був момент упаду. Але якась несподівана певність та холодність раптом заступили гнів та відчай.

Я спокійно увійшов до Кривди, і, відкликавши його набік, сказав:

— Ми програли. Заливчий убитий. Вийдіть і йдіть кудись. Тільки беріть праворуч від тюрми.

В цей час я почув, як хтось вихопив мені з руки револьвер. Я звів очі: переді мною стояв блідий Володько Л.

— Віддай мені револьвера,— бурмотав він:— мені треба.

По очах, встромлених у мене, я зрозумів, що в нього є якийсь шалено-сміливий план, але без револьвера він нездійсненний.

Я не знаю точно, які були мої думки, але я кивнув йому неухважно.

Він зник.

Ми з Кривою вийшли і стали коло тюремної брами, між німців, що вперто чомусь стовбичили тут.

— Я вам дав перепустку,— сказав Кривда перекладачці у червоній кофті.— Чому ви не йдете?

— Ми чекаємо,— відповіла вона загадково.

Стрілянина не переставала,— очевидно наша розстріляна наткнулася десь на білих...

На розі вулиці навскоси від брами, показалася купка офіцерів, що недавно топтали трупи; я здригнувся і схопився за кишеню — порожня.

Я оглянувся, за мною стояв Володько Л., блідий, як смерть, з розширеними жахом і рішучістю очима.

— У мене лише один набій,— шепонув він мені, відходячи.— Це для мене.

Офіцери спинилися на розі й гукали:

— Задавайтеся, хто ви там!

— Ми — петлюрівці,— відповідав Кривда.

— Брешете, ви мілюківці,— кричав гладкий генерал.

Навіть тут вони робили запобіжний жест: в крайньому разі сказати, що вони боролися не з петлюрівцями, а з кадетами.

До них назустріч вибіг німецький салдат, очевидно, сповістити, що нас усього троє, але що в тюрмі сидить купка офіцерів, що встигли понадівати кожухи і затесатися до наших лав.

Володько, що сидів довго у тюрмі і знав геть усіх, впізнав «не своїх» і «закутав»; я лише пам'ятаю, що мене мимохідь здивували надто чисті та гладкі обличчя коло пандерника. Все це і те, що було далі, я взнав потім.

Офіцери кинулися до тюрми, попереду біг генерал.

— Здавайся,— гукали вони, тримаючи нагани в обох руках, і з розгоону пробігли повз мене та Кривду і зникли у тюремній брамі.

Я пішов ліворуч, Кривда — праворуч. Німці нас не затримали.

За хвилину до мене долинув револьверний тріск і за дві—випав десяти рушниць.

Я зайшов у двір і слухав. До тюрми бігли ще офіцери, там чути було неймовірний гук, трохи приглушений мурами та корпусами.

Сталося таке:

Майстровий Володько, що був свідком смерті Андрія Заливчого, постановив у цю останню хвилину помститися за смерть товариша на провокаторах. За хвилину вони будуть на волі, щоб знову топтати та розстрілювати нас. Він узав у мене револьвер та перестріляв спійманих офіцерів у кожухах.

Одну кулю він лишив для себе. Та коли генерал несподівано влетів до тунелю між двох брам, де стояв Л., він пустив цю зоставлену для себе кулю в живіт генералові. Той помер лише надвечір. Володька тут же розстріляли і довго потім знущалися з його трупа: його посікли на капусту. Я чув ці — вони потім зробилися цілком зрозумілі — постріли.

Володько був кримінальний злочинець і завідував у тюрмі слюсарнями, де незадовго до повстання був виконав підкіп, пропонуючи нам тікати. Підкіп викрито, але винуватих не зрадили. Прізвища його я так і не пам'ятаю.

Через сад я вийшов на другу вулицю і пішов по місту на квартиру до товариша-болгарина.

Мені довелося пробиватися через офіцерську стійку, я ризик-

нув, пішов: стійка мене не затримала, я мимохідь помітив між офіцерів шкільного товариша, він глянув на мене, і відвів очі,— впізнав мене, але не зрадив. Прізвище офіцера — Радімов.

За дві години вивішено наказ: усім, що втекли з тюрми, під загрозою бути проголошеними поза законом, повернутися до неї протягом цього дня. Смерком я, в буржуазнім хутрі, на килимових санках з підп'яжкою, промчав повз заставу і полетів до своїх, що спізналися на підмогу Заливчому, дроздівлян, щоб справити поминки по Андрієві.

ДРОЗДОВИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ

Була місячна морозна ніч. Підшви пішоходів, як до магнету, приставали до льоду стежки. Це йшов повстанський комітет.

Я запаленим шнуром упав на вибухову коробку повстанкому. Я почував, як моє напружене зосередження впливає на всіх.

Мій брат не міг потрапити на підтримку Заливчому 13-го грудня (30 листопада). Головні сили повстанського району вже діяли на місці.

Непогоджений з центром виступ слободи Добрянки, де довелися звільняти заарештованих товаришів, що їм загрожувала небезпека бути розстріляними, призвів до приїзду карного загону з Гомеля. Він ловив і замордовував на смерть страшними тортурами товаришів нашого району, що не чекали нападу,—треба було рятувати їх.

На сьогодні карний загін від'їхав, кинувши по селах своїх шпигунів. До нашого села прийшов свій таки дроздовицький «вартовий», щоб зібрати звіт і повідомити владу, коли зручніше наскочити і захопити комітет, що перебував тут.

До нього на горище кинуто нашого розвідника, що підслухав розмову двох гетьманчуків.

«Хижняка» (шпигун) назвав місце днювання комітету (хутір Сук) і сказав, що тепер там конче збиратимуться, раз приїхав Дмитро, і що тепер їх усіх відразу можна злапати. Він же сам боїться слідні і піде звідсіля манівцями через Ваганичі.

Все це вже знав комітет, що, проте, йшов на згаданий хутір. Спинилися у Шобика, секретаря, посланого у розвідку до петлюрівців.

— Треба знищити Хижняка сьогодні ж. Хто візьме на себе?—питав моряк Куліш (начальник партизанського штабу).

— Жереб,—запропонував другий, балтієць Павло Мануйленко,—крім Дмитра. Дмитра на це діло з дороги, не варт.

Зробили трісочки.

Вийняв Павло.

— Збирайся, Павле,— посміхнувся К. на те, як зморщився гидливо Павло.

— Гаразд, є.

Павло зняв карабін з плеча й передав його мені.

— Отже, на Сук приходить почувати, та мерщій.

— Вийшов,— сповістив сторож, що стежив за Хижняком,— на Ваганичі городами пішов.

— Ноги в тебе знамениті, Павле, не втече.

— Ну-у,— протяг Павло, зав'язуючи башлик. Він оглянув наган, перевернув барабан і засунув зброю в кишеню бушлата. Якимись несподівано-сумними очима подивився на мене і вийшов.

— Надягни свиту! — гукнув йому Куліш,— а то пізнає, п'ятами наживає...

Хазяйка подала млинці.

— Ні, ніколи! — махнули ми на гарячі, що смачно пахли, гречаники і теж вийшли.

Знову стали рипіти підшви, в які зубами вчіплявся сніг, немов не пускав. Місяць спускався і почав світити просто в лоб. Зорі спускалися ближче з посинілого намету.

Від зір та близького місяця здавалося жарко.

— Незручно буде Павлові,— мовив капітан Лось з неспокійними очима.

— Яка ріжниця,— відгукнувся Куліш,— тільки я гадаю, що він його не вб'є.

Я давно думав те саме, але мовчав.

— Як це так? — заволав капітан.

— Киньте,— гукнув я,— про що говорити — вб'є, не вб'є. Не в тому річ... Потім,— сказав я, коли вони насторожили вуха.

Знов пішли. Тільки в кожного тепер думки набрали іншого напрямку. І без мого вигуку супутники тямали, у чому тепер річ. Річ була в тому, щоб підняти повстання не далі як завтра, доки ще свіжа чернігівська історія, що налякала провінцію, і вловити момент загального нерозрядженого напруження... Завтра до бою підуть сотні, а за тиждень — десятки. Прийде Петлюра.

Всі ці докази я вже висловив, але найкращим доказом була жадоба діла, що сиділа в мені, збита у тугу й пружну грудку 60 напруження після тримісячного сидіння у тюрмі.

Вони, що вже не сподівалися мене бачити, пішли б були на найбезглуздіші мої пропозиції; таким безглуздям був, як на здоровий розум, намір виступити, не гаючи ані хвилини.

Становище з багатьох поглядів було до найвищої міри не на нашу користь. Наш район виходить майже прикордонний (межа України була за п'ятнадцять, охорона кордону за сімдесят верст).

Гетьманські прикордонники, що знімалися з кордону під натиском першої партизанської дивізії імені товариша П'ятакова та кінних сотень Примакова, налякані петлюрівським рухом, що знявся в країні, мали найближчими днями перейти через нашу територію. Німці, навпаки, намагалися вирватися з середини і йшли великим походом до кордону через нашу місцевість. Ці тисячі збройних і ворожих людей, крім того Петлюра, що зростав, мов снігова куля, бо перший дав знак до бою проти ослаблого (з відходом німців) і ненависного зневажаєному народові «гетьманка» та його посіпак. Це покищо був дужий конкурент та ворог. Його найближчий табір (штаб Палія) був за сто верст (у Конотопі), а його комендант сидів за двадцять верст від нас (у Сновському). По всьому ж повіті були «гайдамаки».

Нас було всього п'ятдесят чоловіка, з них озброєних було тепер після недавнього добрянського терору: 15 чоловіка рушницями, 5 бомбами та 10 револьверами. Решта чекала першої здобичі цих озброєних; все ж це був найвигідніший момент, що я вгадував інстинктивно.

У двох перших ворогів був панічний настрій, при якому нас двадцятєро здалися б цілим полком.

Петлюрівців треба було «помазати», тобто підіграти під них, коли треба, а в слушну хвилину пустити під укіс.

З четвертих треба було починати, щоб на них показати й випробувати свою сміливість і силу та озброїти їхнім коштом першорядних бійців, що сиділи без зброї і тому були найлютіші вовки на цепу мимовільної бездіяльності.

Усі мої докази я щойно виклав комітетові.

Нам однаково цими днями головами наложити. Чи не накажете тепер сидіти під піччю та цокотіти зубами в лісі? Чи, може, піти служити Петлюрі?

Я їх доконав. Я був шнур, що дотлівав тієї ночі на ящику готових вибухнути грудей.

Відразу, мовчки і без виборів, визначилася моя роль. Я це розумів: Я знав, що амбітні хлопці таку роль завзято одбивали один в одного і що досі між них ішла боротьба за першенство. Моя поява і пропозиція відразу знімала з них без суперечок цю жадобу ватажкувати. Цього вони й самі не тямили,—через що їм було легко одному з одним і зі мною.

Загавкали собаки. Куліш свиснув. Він і мій брат пішли вперед, ми з капітаном Лосем лишилися у засідці. Ці дні доводилося бути обережними.

За хвилину вони повернулися по нас, і ми увійшли в порожню хату, де вже місяць сидів партизанський штаб. Цей хутір, що лежить осторонь посеред боліт, був майже неприступний незнайомому. Його світло заступає невеликий, але густий ліс; кінному ж навіть узимку, в дужі морози можна загрузнути; кроки по ожеледі, що не пристає до болота і хрустить, чути далеко і про них дають знати хутірські собаки; піти в ліс звідсіля можна тільки знайомими стежками, відомими нам, і звідтіль одстрелюватися од тих, що йтимуть з галявини. Місце під усіма зглядами пристосоване для партизанського штабу.

Звіти про те, що робиться у селі, приставляються кожні шість годин. Звідсіля до села версти три-чотири.

Я тут уперше. Я лише вчора приїхав з Чернігова, а позавчора — вирвався з тюрми.

Нова хата. У ній тепло. Тут не живуть, та в новій печі печуть хліб. Хазяї люди багаті й багатосімейні, хліб печуть часто — і тут ще від ранку держиться хлібний дух.

— Сторожити не треба,— каже Куліш.— Сук своїх сторожів поставить. Лягаймо спати.

— Ми з тобою на піч, Антоне,— каже брат.

Він мовчазний, зосереджений і за цілий вечір я вперше чую його голос. Я думаю про це. Думаю про другого брата, Івана, що пропав десь безвісти в глибині України (потім виявилось, що його замордували ще в жовтні краснівці коло Валуйок, разом із Петриченком, Капелушею й Є. Терлецьким, що його випадково не домордували і що тепер живий),— ми даремне його дожидалися.

Я дивлюся на брата, що курить на печі цигарку і щось з жартівливою мімікою загадково пояснює здоровому червоновидому Кулішеві. Той регоче, так заразливо прискаючи, як це вміють лише діти.

Ми з капітаном кладемося на полу. Капітан жовтий і блідий од переживань, але наша компанія підбадьорює і його. Він лише поблискує жовтими очима то на одного, то на другого. На мене він поглядає зрідка і лише на секунду: він мене не любить. Він гість у нашій партизанській родині, його прийняли як фахівця, під поруку родичів-партизанів. Його мобілізував гетьман, — він покорився мобілізації, не зважаючи на протест комітету, і повернувся недавно, звільнений петлюрівцями від цієї повинности: петлюрівці обеззброїли їхній ешелюон по дорозі.

Зараз він хвилюється за доручення, дане Мануйленкові.

«Ану не дожене або чомусь не виконає, — говорив уже про це Куліш, — тоді ми загинули», — міркує капітан.

Єдиним порятунком тоді здається йому моя пропозиція, проти якої лише він сам один з комітету насмівився протестувати.

Лось крикав обік зі мною, очевидно, маючи намір заговорити та щось похвалити.

— Що ти там, Лосю, дмешся? — спитав його з печі Куліш.

— Лягайте спати, капітане Лосю, — запропонував я.

В цей час загавкали собаки і заскрипіли кроки. Почувся свист і чийсь у відповідь. Отже, йшли свої.

— Та це ж Павло, — засміявся вдоволений його поворотом Куліш, що вже сумував був за приятелем.

— Отож, скінчилось, — підморгнув він Лосеві. Лось злісно глянув скося на нього.

Двері відчинилися, і в клубах пари, що встала коло порогу, показався Павло. Вигляд він мав веселий та радісний, але й трохи винуватий. Подивився на мене і, зрозумівши з зустрічного погляду, що я вже знаю у чому річ і ухвалюю його, бухнув:

— Я його пустив живого.

— Як? — водночас вигукнули Лось та Куліш.

— Ти жартуєш, Павле, — додав вухатий друг і лягнув його по плечу.

— Чого мені жартувати: кажу — пустив живого.

— Під суд підеш,— сказав суворим та холодним голосом Куліш.

— Так,— додав Лось.

— Хто ж мене,— ти судитимеш, капітанська твоя пико! — спалахнув Павло.— Аджеж тебе ми теж мусили були пристрелити, коли ти втік до Петлюри, потім здрейфив і повернувся, та й за багато чого іншого. Що ж ти, шкуро? У нього теж діти, як і в тебе. Дурень ти, та й годі,— зовсім розсердився Павло.

— Дмитро й Петро,— чи правильно я зробив? Як на вашу думку?— звернувся він разом до нас двох.

— Правильно,— відповів я.

— Так,— повільно й певно сказав брат.

— Як правильно? Що ви верзете?— спитав Антін:— а втім, правильно: лізь, Павле, на піч грітися, давай спати! Однаково завтра їм усім край; ну, розкажи ж, як усе це було. Ай-ай-ай-ай!— реготав він і ляскав Павла з утіхи по обох плечах. Несвідомо він теж був задоволений з Павлового вчинку.

— Ну, іду я,— почав Павло, лігши,— і думаю: куди я йду? Убити чоловіка, убити, що він мене б'є? Ні. Іде полем, я його дожену і вб'ю й кину, а в нього жінка та діти дома. За що? За те, щоб не виказав. А хіба не можна його повернути назад, абож сказати, щоб не робив того, що задумав. Та що я— кат і справді,— підвівся схвилюваний Павло.— Ось ти, Лось, говориш, убити,— чому не вбив? Одне діло в бою; ану, іди— убий так! Ану, йди — і не вб'єш.

— Я його наздогнав.— «Стій»,— кажу. Він став. Блідий зробився, мов смерть. Кажу: «Ти чого злякався?— Я,— кажу,— мушу тебе вбити. А за що?— Ти сам знаєш за що».

— Вийняв револьвер. «Я,— кажу,— все знаю», і розказав йому все, що він говорив у хаті. «Тепер,— кажу,— ось ти стоїш, чуєш — під тобою земля?» «Чую»,— каже... «Ну, то почувай же! Утямив? А тепер іди». І пішов назад. Ну, тут він і плакав і калявся. «Убий,— каже,— мене краще, сучого сина». «Ан,— кажу,— на службу, а про нас нічого не кажи. Скажеш, так сам собі огидний довіку будеш». Попрощалися, я й пішов.

— Здорово,— сказав Антін.— Це вже інша справа.

Лось теж був задоволений, як повернулося діло: власне він
64 не такий уже був кровожерний.

Ми послули. Алеж на печі ще довго чути було шепотіння
мого брата та Павла, та вже про щось своє, хороше.

Ми проспали хвилини із двадцять, не більше.

Я прокинувся. Лось стояв і тормосив мене:

— Дмитре Васильовичу, — уставайте. — Тривога, гайдамаки
в селі. Сюди йдуть.

Я зараз же встав. Ті три, що добре пригрілися на теплій
печі, ніяк не хотіли йняти віри неприємній пригоді, що поз-
бавляла їх цього запічного раювання. Нарешті, ми вийшли.

Антін зайшов до хазяїна, щоб перевірити самому те, що
сповіщав панічний Лось. Він повернувся з півхлібом у руках.

— Ходімо днювати у сінник за Тіснівкою. Сьогодні тепло... —
пропонує Куліш.

Справді, за ніч дуже потепліло, і ми грузнули у болоті,
якщо збивалися з єдиної ходженої стежки.

Ще перше, як на світ благословилося, дісталися ми до
сінника. Сінником у нас звуть плетену, а іноді рублену будівлю
для сіна, що застається, через неможливість вивести його
влітку, тут таки на болоті. Лише у величезні морози його звід-
тіля беруть. Тут їх було два, схованих у невеликому гаї: один
рублений, а другий — плетений.

Плетений цієї зими наполовину розтягли підпалювати вог-
нища, що їх розкладали тут наші хлопці, які ховалися часто
в цьому місці за останній місяць. Доводилося сидіти по кілька
днів не вилазячи.

Розпалили вогнище в рубленім сіннику і посідали довкола.
Антін витягнув карти.

— Давай у фільку?

— Гаразд.

— Я не буду, — сказав я, — вас четверо, — так вам більше
й не треба.

Вони почали. Гра зробила їх настільки безтурботними, що
мені іноді доводилося нагадувати, щоб вони не так горлали.

— Мовчи, в тебе пелька здорова, — казав тоді Павло Анто-
нові.

Я доглядав багаття.

Всі сміялися з того, як Лось весь час лишається у дурнях.
На чотирьох колодах недогарком головешки рисували одиниці 65

програшів. Для Лося не вистачало вже однієї колоди, і запис його програшів переходив на другу. Антін аж качався від сміху.

Я сидів і міркував, користуючися з такої хорошої безтурботної хвилини. Я вирішив: сьогодні треба виступати. Туга за дією у мене доходила до муки, я більше не міг би ждати, будь обставини й удесятеро гірші. Хліб, узятий з хутора, непомітно з'їли. Почули голод. Подумали, погадали й вирішили: комусь треба йти в село. Визвався Антін. Він живе з цього краю села, і хата його одна на відшибі й виходить до лісу. «Та й самогонки у батька націджу, а то дочорта холодно...»

Щоправда, було холодно, і мені од лихоманки губу обкидало. Це мене лютило.

За годину ми сполохалися. Уже добре смерклося, як почули, що хтось саннями скоком мчить на наш сінник. Ми стали по три його боки, наготовившись стріляти, бійниці для дул тут були попрорубувані ще раніше. Це їхав Антін парою своїх строка-тих по нас.

— Ось, хлопці, пийте по ковтку, — витяг він пляшку, — я вже. Ось по шматкові сала, я дома лєшню замовив. Гайдамаки назад поїхали. Анікогісінько. Сьогодні спокійно можна ночувати вдома.

— Не в тому річ, ковтайте по ковткові, — сказав я, — ковтайте по ковткові, і я ковтну, хоч і не подобаю цієї погані, але сьогодні ми підносимо над Дроздовицею червоний прапор. Гаразд!..

— Лосю, підживляйся! Жарко буде...

За десять хвилин, співаючи розбишацької пісні, ми полетіли в село, переганяючи ярмаркові валки.

В Антоновій хаті нас чекали дві новини в двох особах. Коли ми увійшли, з лежанки не кваплячись зіскочив Кость Дорофеїв, член тайного повстанського комітету. Студент-медик, флегматичний і без краю любий та розумний, він два тижні тому прибрів пішки з німецьких колоній для військових полонених у Польщі. Він утік звідтіля неймовірно, аж смішно, погеройському. Він ішов, наприклад, слідом за своєю погонєю, зовсім близько, і тому німці не помітили його, навіть не заплідожили. Цими днями його командировано в Гомель до тайного

і не міг давати інструкцій. «Інструкції» Гомелю казали: робіть, що хочете,—на свою ручі. Ми нічого робити не можемо і не будемо.

Грошей було сто карбованців керенками.

— Добре, що хоч не боронять. Обіцяли приїхати, зробити огляд силам,—регоchettoється уїдлиний делегат з «комітету бездіяльності».

— Вони не знають абсолютно нічого, ми маємо більше відомостей. Теленні,—кінчає свою офіційну доповідь Кость улюбленою лайкою.

— Ну, як сиділося?—звертається він до мене.

— А ви мало змінилися за ці два роки, що ми не бачились.

Другий екземпляр не менш цікавий. Він теж Кость, хоч справжнє його ім'я Касіян. Це — хлопчисько років вісімнадцяти, у пальті з каракулевим коміром, з претенсією на інтелігента, дуже тямкий та енергійний. Він приїхав від тупичівської організації,—довідатися,—чи вділів я в бою у Червігові, чи приїхав і коли почнемо повстання.

Тупичівці були ті сімнадцятеро, що увірвався з ними в Чернівці Заливчий; двоє з них були вбиті разом з Андрієм, решта повернулася і палала жадою битися. Це й самостійний додаток окремої організації, що сходиться з нашою постановою, ще більше надає певності й мені й товаришам у правильності постанови: відкладати далі не можна.

— Клич хлопців, Антоне,—кажу я,—хай ідуть до нас розробляти плян дій.

Антін вийшов і, умовлено, двічі вистрелив.

За годину «Варта» та всі прибічники гетьманської влади у селі сиділи під арештом. Ще п'ятеро людей озброєно їх коштом. Цим, щойно озброєним, наказано рушити до тупичівського району, вночі обеззброїти всіх «гадів» у цьому районі і арештованих приставити сюди. Самим тупичівцям, усім організації наказано, збройними і незбройними, теж прибути сюди. Дроздовцю проголошувано збірним пунктом перед операцією.

Двоє мусило їхати до Добрянки і, піднявши на ноги всю тамтешню організацію, теж явитися до Дроздовці.

Не встигли від'їхати пославці,—добрянці вже були тут самі, чотири чоловіка. Партизанський інстинкт казав усім те саме: 67

сьогодні треба починати; два офіцери лишилися у нас, як потрібні кожної хвилини люди, два поскакали з завданням до своїх. Такі самі накази послано в усі села й волості, де були партизанські групи, навіть у сусідню Могилівську губерню.

Ми сиділи коло вогню каміна і крізь жарти намащували у невідомості майбутнього точки опори.

Не мавши ще певного революційно-бойового досвіду, ми мали досвід незліченних особистих сміливих учинків, що казав: «відвага міста бере». Ми знали, що братимемо міста, і не міряли більше сил своїх та ворожих, щоб не обтяжувати тим часом своєї волі подробицями; про них ми думатимемо, коли вони поставатимуть.

Обличчя партизанів, що входили та виходили, були вродисті. Ніколи ще я не бачив такої яскравої цілковитої свідомості «ми». Навряд хтось із нас тієї ночі відрізняв своє я; це «ми» стало щасливо заступати щасливо загублене «я».

На ранок ми дістали добрі відомості: увесь оперативний наш наказ, даний цієї ночі, виконано. Наслідки його: 47 заарештованих, стільки ж озброєних їх коштом наших, і навіть більше, бож у деяких «гадів» було по дві пари зброї.

Можна було рахувати, що в нас сто збройних людей, крім тих двох сотень, що прийшли перед світом на збірний пункт, сподіваючися дістати зброю, і в крайньому разі ладних битися кулаками й зубами.

Ми подрімали знову двадцять хвилин, як і минулої ночі. Ці двадцять хвилин варті були звичайних обивательських десяти годин сну. Вони давали сили знову на добу.

О дев'ятій годині ранку, під вигуки ухвали люду, що вкрив увесь майдан, комітет приніс свій червоний прапор у волость та оголосив прилюдне засідання у колі партизанської ради.

Після моєї доповіді про Чернігів крізь юрбу протопився Шобик, що допіру приїхав з станції і привіз відомості про петлюрівців, — він був у Палієвому штабі в Конотопі.

Палій мобілізував два повіти: Конотопський та Борзенський, у нього утворилося чотири полки по п'ятсот-шістсот чоловіка. Обмундирує та формує резерви на київську операцію. Ударники в нього полтавці. У Сновському сидить його комендант.

Петлюрині відозви прочитано під іронічні ухвали трисот-голової юрби партизанів, що відразу зрозуміла тон комітету.

Доки доповідалося петлюрієські сторінки, наспіли наші розвідачі з повітового міста з доповіддю, що в місті Городні — туди прибуло двісті гетьманчуків-кіннотчиків «гайдамаків» — чекають на прибуття двох тисяч прикордонників з Гомелю. Готуються наступати на нас. Німці обіцяли їм свою допомогу.

У ту ж мить призначено двох партизанів, що допіру повернулися з довгого німецького полону й непогано знали німецьку мову (Захара Ковбасу та Івана Левковича), провадити дипломатичні переговори з німцями про додержання ними неутралітету. «Ідьте собі, ми вам поможемо поїхати, але не заважайте нам у своїй країні боротися за свої права».

Делегати вирушили. Друга пропозиція була: негайно формувати бойовий, тим часом, батальйон та кінну сотню, і добрати для них командний склад; штабові розробити план оборони, широко налагодити розвідку.

Двом дипломатам їхати негайно до Палія та переманути отамана на свій бік для спільної боротьби з гетьманчуками.

Оголосити себе Крайовим Комітетом повстанського руху на півночі України і послати про те звістку в Гомель.

Двом їхати у Носовичі у бік кордону та передати носовичанам наказ Крайового Комітету розвивати бойові операції щодо затримання та роззброєння прикордонників, що йдуть у паніді.

Іхати до Палія наказали мені та Дорофееву.

За дві години ми були на станції і сиділи у поїзді на Сновське.

Чи був у нас план? — Ні. Ми поклалися на гнучкість наших розумових і тілесних сил, що стали неймовірно напружені та гострі.

Море навчить плавати: киньте в нього людину, що доти не вміла плавати, — вона випливе. Нас кинули — і ми пливли.

О, ми показалися дипломатами найкращого зразка!

У Сновському коменданта отамана Палія не було. Там були звичайні гетьманчуки-офіцери. Як добре, що ми не пішли до них просто на переговори! О, ні, ми розпитали сторонніх. Що мали ми робити? Поїзди ходили лише імпровізовано.

У залізничному деї мусили бути наші товариші. Один з них два тижні тому утік разом з Костем Дорофєєвим з Бяли. Пішли у депо. Робітників не було: двоє поїхали в далеку командировку, третій, що втік з Бяли,—лежав у тифі.

Ми все ж пішли до нього: та де ж там було радитися з людиною, в якої 41 градус? Він мав і не впізнавав Костя.

Нараз мені приходить ідея.

Тут є лікар-українець, що колись проголошував себе анархістом—Полторацький. Він знає мого брата й нашу сім'ю; підемо до нього.

Ми знайшли лікаря і найчистішою українською мовою йому розказано наше становище та наше завдання у тих фарбах, яких вимагала дипломатія.

Йому запропоновано було взяти на себе місію посередника між нами (він старої породи) й Палієм, переконати його, що партизани—єдина підпора всякого революційного руху, оскільки він народній. Ми—діти народу, і на нас можна покластися. О, ми вже знаємо, що робити!

Лікар, сивий, як сніг, і здоровий, як дуб, з сивими вусами старих запорожців, захопився, мов юнак, нашою справою.

За годину у нас сидів комендант, якого призначив сюди Палій, духовний виплеканець сивого лікаря, Терехович. Це був гарний, добродушний і трошки либонь хитруватий хохол, що вже замовив у деї паровіз для нашої спільної подорожі до Палія. Ми пили чай і радились. І комендант, як видно, запалився моїм ентузіазмом і переконав спокій мого приятеля. Кость у таку клясичну хвилину і поведився по-клясичному,—лише зрозумівши те, що справа йде гаразд, заснув сном праведника тут таки ж на стільці в присутності молодого лікаревої Богданихи. Всі милувалися з такого мужнього партизана і не турбували його до часу. Коли, посилаючи мене, на допомогу давали Костя, то казали, сміючися: «Кость тобі буде замість брому».

Дзвінок телефона: паровіз поданий і чекає.

Я збудив Костя, стисло розповів, на чому ми порішили, і відіслав його з цим звітом назад до дійсного загону.

За день я буду на підмогу із Палієвими козаками: хай тримаються. Я знаю, що пробратися назад не так легко, як сюди.

70 Ми не лишилися непомічені, коли проїздили станцію Городню;

безумовно, нас помітили в поїзді пасажири, що злізли потім на Городні. Костя можуть спіймати, і тоді він не доведе відомостей про «перебіг дипломатичних переговорів». Але хто не ризикував у ці дні? Я стиснув руку товаришеві, що лишився спати до чергового поїзда, і поїхав до Палія разом з Тереховичем та батьком Полторацьким.

О дванадцятій годині ми, випивши кави на захряслій людом станції Конотопі, зайшли у штаб головнокомандувача лівобережної України отамана Палія на верхній поверх вокзалу.

Нас прийняв його ад'ютант Ріхтер.

— В чім річ?

Я розповів. Ми, повстанці, оточені німцями та гетьманчуками; якщо нас підтримають, ми приймемо на свої груди перший удар прикордонників, що відступають, пробиваючися до своїх. Не дамо спуску й німцям — обеззброїмо, не дамо жадної рушниці.

— Гаразд, доповім батькові.

Ми лишилися чекати. За півгодини — ми в Палієвому кабінеті.

— Дуже втомився, але цікавлюся, — те, що казав Ріхтер, добре.

— От батько Полторацький може потвердити все, що казатиму.

— Кажіть.

Я розповів.

— Чого хочете?

— Півтора ста козаків, крім того, двісті рушниць для моїх хлопців. А також мандат на призначення мене підотаманом на Городнянщині і дозвіл заарештувати офіційно од вашого імені генералів і карників Семенова та Іванова.

— Гаразд. До якого політичного гурту ви належите?

— Я анархіст.

— Добре. Тут у мене вже один анархіст є, Бібік, він нам допоможе. Гаразд, зроблю все. Хлопців та рушниць візьміть у Бахмачі, папери зараз напише Ріхтер.

За півгодини я з мандатом про призначення мене підотаманом Городнянщини та з двома ордерами на арешт генералів Іванова та Семенова, написаними на кожного окремо, їхав до Бахмачу по хлопців-козаків.

Ми спинилися у Бахмачі. Я скочив з паровоза й пішов до 71

комендантської. Там сиділо троє людей коло жарко натопленої пічки-грівки. Жарко було на паровозі, жарко було й тут; я не витримав, зняв українського крою свиту, і кинувши її на дерев'яну лаву, лишився у матроській форменці.

Треба сказати, що мою картку, зняту з мене ще при першому арешті гетьманчуками, де я в дій самій матросці, чернігівське «інформаційне бюро», тобто їхня охорона, розіслала тепер по всій залізничній лінії, і доки я говорив з комендантом, передаючи йому словесні розпорядження Палія про видачу мені хлопців та зброї і пред'являв свої отаманські мандати, комендант вивчав мене і рівняв із чимсь у себе в записній книжці.

Я тоді не звернув жадної уваги на його рухи. Я був цілком спокійний і через те неуважний. Несподівана удача часто шкодить нам, роблячи нас необережними й необачними. Так було й зі мною.

Я не звернув уваги й на те, що телефон був тут же на столі, а він чогось пішов до іншого.

За п'ять хвилин він повернувся і сказав мені, що отаманові Палієві не були відомі деякі речі, через які зараз козаків дати не можна, а лише завтра на дев'яту годину ранку. Це мене розчарувало. Я збирався вночі напасти на Городню і не дати їм можливості впасти на нашу групу з усіма прикордонниками.

— Дозвольте мені перебалакати з паном отаманом.

— Не можна, він ліг спати.

— Ну, з Ріхтером?

— Ріхтера теж немає.

Комендант і виду не показав, що він мене підозрює і вже провалив,— він був чемний. Подав мені руку й гукнув услід.

— Чекайте завтра о дев'ятій годині дві сотні. Я сам буду до вас.

Я вийшов на платформу. На коліях стояли два паровози під парю; один дивився в один бік і хуркав, другий — у другий,— немов два скривлені один одним звірі.

З неуважности я пішов до чужого паровоза.

— Це не ваш,— спинив мене сторож,— ваш он той.

— А це чий? — спросив я механічно.

— Це — делегації з Городні до отамана Палія.

Я помітив даму в хутрі, що виглядала з паровоза, і всміх-

нувся. Очевидно, Городня, пронюхавши через сновських шпигів, що я поїхав до Палія, відрядила дамську делегацію прохати пощади містові.

Я зліз на свій паровіз і наказав:

— Пускайте!

Я, регочучи, розповів батькові та добродієві Тереховичу про дамську делегацію з Городні і навіть забув на якусь хвилину давню досаду через загайку з допомогою.

— Як підмога? — спинив мою веселість Полторацький.

— Завтра о дев'ятій годині дадуть у Сновському дві сотні піших та дві гармати. Треба готувати тендер-панцерник, добродію Тереховичу. Зробіть розпорядження.

— Слухаю, пане отамане, — цокнув острогами комендант.

Лише тепер я згадав про своє високе звання підотамана самого Палія.

Паровіз мчав, і мені здавалося, що мчить уже визвіль залиш напівозброєній сотні дроздовичьких лакедемонян проти майже двох тисяч гайдамаків.

А в дроздовиці цієї ж ночі сталося багато чого. Після мого від'їзду зформовано батальйон: три сотні кинуті по трьох вулицях села, звідки можна було чекати нападу.

Перевірили полонених і, поділивши їх на три категорії — дуже небезпечних, лютих і несвідомих, — останніх пустили, взявши з них слово, що вони сидітимуть на місці, і віддавши їх під тайний догляд.

Делегатів, посланих до німців, усе ще не було. Налагоджували господарство. З околичних сіл везли добровільні жертви харчами для партизанів. Хтось привіз навіть цілого бика. Село являло собою щось подібне до «січового куреня». Палили вогнища. Тут смалили кабанів, там у великому німецькому казані-кухні, що десь «свиснули» розвідачі, варився обід.

Групи мальовничо сиділи, стояли та ходили по величезному майдані, хвалилися вбогою зброєю, що робилася багатою у жадних її руках. Комітетники, що лишилися на місці, розподілили між собою штабні та командні ролі.

Вже давно світилися самі зорі, — місяць сидів за лісом, 73

і лише його заграва гостро виписувала готичний (баштовий) профіль лісу.

У порожньому зрубі при греблі, на виїзді з села у напрямку Городні, сиділа застава з трьох душ.

Раптом один рвучко устав і прислухався.

— Топочуть,— сказав він і вийшов. За секунду він ускочив у зруб і, піднявши рушницю, поклав її на лутку переплетеного шальовкою й очищеного від соломи вікна. Решта двоє, на його знак, стали коло двох других вікон. Чути було, як на обледеній, дзвінкий міст ступали ковані копита кількох коней, і зашурхали по снігу полози саней. Швидко між деревами замигали високі тіні вершників. Їх було чоловіка п'ятнадцять, і вони їхали низкою. Лише двоє передніх їхали рядом. Між них і рештою їхали сани і на санях три постаті і щось покрите рогожею.

— Кулемет,— шепнув самими краями вуст Михайло, той, що вибігав у волохатій чорній шапці.

— Не стріляй! Я перший.

Ті кивнули головами. Михайло знав, що там на вулиці, мабуть, обхід і що знімати тривогу без діла (тобто, стріляти у повітря) ні до чого,—встигнуть піднятися.

— Ех, треба було одного послати в село, не догадався,— подумав собі Михайло.

Сани з кулеметом спинилися, ледве проїхавши зруб. Ті троє стягли його, встановляли й поралися з замком. Вода у руці замерзала,— кулемет нікуди не годився. Один з офіцерів лаявся.

— Повипизали спирт, сволота! Грій!..

Вони зійшли з коней і віддали їх конюхові, що під'їхав. Решта кінних з'їхали з насипу мосту і стояли під захистом дерев на конях.

Нараз два офіцери підійшли просто до вікна, на якому лежала цівка Михайлової рушниці.

Вони розмовляли:

— Без кулемета нема що й думати,— сказав він.

— Треба прорватися до попа,— казав другий,— і захопити цуденят.

— Це не так то просто.

— Готово,— неголосно гукнув кулеметник.

Офіцери рушили з місця, і, коли вони зайшли один за

одного, Михайло націлився у голову, надіючись бити разом дві, і спустив курок.

Осічка!

Але замок клацнув. Офіцери, на хвилину приголомшені, стояли, пороззявлявши роти, а потім кинулися до зрубу. Із зрубу разом гримнуло три. Офіцери лягли. Але сили були нерівні. Троє, що сиділи у зрубі, викинулися і, відбігши трохи, лягли у рів.

У селі відгукнувся обхід. Постріли було чути за півверстви.

— Наводь на дорогу. Пускай! — командував офіцер і відбігав до коня. Кулемет прострочив чверть стрічки і замовк. А постріли з села чути було все частіше, та лише з одного боку, куди стріляв кулемет.

Троє виповзли з рову, користуючися моментом, коли від них одвернули увагу, кинулися в сад, з саду огородами до села. Обхід ристю густо біг дорогою просто під обстріл кулемета.

— Зверни з дороги, кулемет б'є по вас. Кладись! — гукала їм застава.

Душ тридцять перескочили через тин по обидва боки і перебігали, то кладучись, то встаючи.

Петро почув біль у щопі. Він згадав, що допіру чув «тьюв», торкнувся щокі — кров.

— Я, здається, ранений,— шепнув він Антонові.

— Куди?

— У щокі.

— Не дуже?

— Ні, пусте.

Потім виявилось, що щокі просто раздрянав колючим будяком. Ранених не було ні з того, ні того боку. Михайлова осічка по двох офіцерських головах немов символізувала кінець цього бою.

Гайдамаки, побачивши, що кулемет не бере і що Дроздовця не спить, чвалом одступили.

І ще довго їм услід летіли дорогі партизанські набойі.

Але ця марна стрілянина зробила своє.

Гайдамаки, яким стріляно у тил, проскакали не спиняючися повз сани, якими їхали з міста «німецькі делегати партизанів» Захар Ковбаса та Іван Левкович.

Коли б не це, «делегатам» могло б бути погано.

— Як же так ви їхали просто на бій, — аджеж постріли було чути? — питали потім приїжджих.

— А ми думали з тилу їх взяти, тут вони несподівано на нас і налетіли. Я ледве встиг рушницю сховати. Як вони її не помітили? — дивувався Ковбаса.

Делегація домоглася чудових наслідків; німці, вислухавши їх, підписали умову про невтралітет, але коли пред'явлено мандат, що видав Крайовий Комітет, і виявилось, що це комуністична організація, — німці отуманіли. Німецька рада радилася півгодини, і умову все ж підписали, а кожному делегатові дано особний «Ausweis» для безборонного в'їзду та виїзду з Городні в дипломатичних справах.

Штаб тріумфував. Але, — казали «делегати», — у місті посилення офіцерні. Звідкіля лише її набралось! Ми навмисне сиділи у чайній і слухали їхні балачки. Лише про нас і говорять.

Говорять: з Петлюрою ми погодимось, а цих виродків треба передусити, інакше не зробиш «порядку».

Про наше число у них найсуперечливіші відомості. Одні кажуть, що нас сто двадцять — сто тридцять; інші — що тисяча і навіть дві тисячі. Я вмисне став підтримувати останню чутку і в корчмі своїх хлопців попрохав казати, що нас понад тисячу, є кулемети та таке інше.

Штаб змінив заставу й ліг спати.

В цей час спав і я на квартирі лікаря Полторацького солодко, мов дитина, і бачив райдужні сні про нашу перемогу.

О восьмій годині ранку я схопився з постелі і, нашвидку умившись та випивши чаю, о дев'ятій годині був уже на станції, щоб зустріти козаків.

Десята година. Козаків немає.

На станції з'являється комендант Терехович.

— Добродію Петровський, ідіть сюди, — одкликає він мене кудись до колод на шпали.

«Добродію», — учора я був для нього «спідотаман», а сьогодні уже щось «добродію», — діло погане, — подумав я.

— У чім же річ?

76 Він шепоче, хоч ніхто нас тут не може підслухувати, при чому

він хрипить з перепою; йому треба тим часом пити з компанією гетьманчуків, учорашніх товаришів, щоб вони його не запідозрили. Вони зараз вештаються п'яною юрбою по станції.

Виявляється, що на вчорашньому паровозі, на який я мало не попав помилкою у Бахмачі, їхав сам генерал Іванов з доповіддю до отамана Палія про мене. Він віз кілька карток моїх та оголошення, розвішене по лінії, про бандита-матроса Петровського, що втік з чернігівської тюрми і підняв десь повстання бандитських ватаг.

До цієї то картки й рівнив мене комендант Бахмачу, коли я зняв свиту,—я був, як викапаний, і в тій самій форменці, що й у тюрмі, коли мене знімали як злочинця. Він сповістив про це телефоном Палія, що все ж не схотів мене затримувати і зневажати, поки все з'ясується.

Генерал, що я зустрів у коридорі станції Бахмачу, і був, виявляється, найголовніший наш ворог, карник Іванов, з яким нам так треба було порахуватися, зокрема за добрянську карну експедицію.

— Козаків не ждять,—казав Терехович,—їх вам не буде, отаманом Городнянщини та Соснівщини призначено генерала Іванова. Плітуйте — і край.

Я зараз навітікача: тут загинеш ні за цапову душу.

— Як хочете — ви непотрібні! Я лишуся; зараз піду говорити з Палієм простим проводом.

Я лишив Тереховича з роззявленим од несподіваної моєї відповіді ротом і пішов на станцію.

Я підходжу до апарату. Біля нього мій шкільний товариш, з ним я не бачився років з п'ятнадцять. Він пізнав мене, я теж, але зараз не до того.

— Простий провід Конотіп. Дайте отамана Палія. Петровський.

— Є Ріхтер?

— Що вгодно?

— Палія.

— Я за нього.

— Коли будуть козаки мені?

— Ви визнаєте отамана Іванова?

— Якого?

— Генерала Іванова, — його вчора вночі штаб лівобережного війська призначив отаманом Соснівщини та Городнянщини. Вам пропонується зараз з'явитися і здати мандат підотамана і все інше.

— Це провокація й дурниця. Цього не буде.

— Є!

Я кінчаю розмову. Мій товариш читає мені стрічку негласно, тріскотня апарату заглушує, але я говорив голосно. Купка офіцерів товпиться коло дверей і їсть мене очима.

— Порви стрічку, — кажу я тихо і йду з станції.

Я пішов у депо. Один молодий робітник зараз же помінявся зі мною одежею, і я в пальті й картузі залізничника пішов до Полторацького.

— Батьку, так і так. Вихід для вас, як і для мене — один. Однаково ви вже вплуталися в цю історію. Не тікати ж вам; ідіть і скажіть Палієві проводом, що, коли він спиратиметься у революційній боротьбі на контрреволюціонерів, він програє гру; маси за ним не підуть, — хай присилає мені козаків і йде на Київ; Чернігів ми візьмемо самі.

— Так тут от що, — каже зблідлий лікар, — зараз були в мене пацієнти: кажуть, що Дроздовцю розбито й спалено сьогодні об одинадцятій годині ранку.

— Ну, хто каже?

Мені ноги підломилися.

— Начебто були й німці, — ваш брат теж убитий, говорять нібито вбитий і Петровський.

— Однаково, поминки справлю, — кажу я й чую, як тіло стає немав вигнута крицева пружина. Мій настрій впливає на батька.

Він іде на станцію, вказавши мені конспіративну квартиру.

Я йду до баптистів. Вже вечоріє. Там мені переказують ті самі чутки про Дроздовцю. Цю новину привіз пасажирський поїзд о третій годині дня. З Городні він вийшов о другій годині дня.

Бій був об одинадцятій годині ранку.

— Може, це ще не так, — міркую я. — Ет, однаково — пам'ятатимуть вони мої поминки!

Вечір. Баптисти моляться перед чаєм. Як просто розмовляють вони з богом, немов він тут таки сидить за столом. Мене кличуть до батька. Я знов натягаю свою свиту й шапку і йду. Серце б'ється. Які наслідки батькових переговорів? А як хочеться бути з усіма своїми: з живими чи з мертвими! Входяжу і з батькового вигляду бачу все: козаки будуть уночі.

— Палій знову довіряє мені, — я подав йому вашу біографію гарними фарбами.

— Про Дроздовицю нічого нового?

— Навпаки, дуже багато. Дроздовиця витримала бій, відбила німців і гайдамаків, взяли три кулемети.

— Ур-ра! — не витримую я, захлинаючися од радості.

Я лежав і думав у темряві, — я не міг спати цієї ночі. Як ішов бій? Як усе це там було?

Зранку шостого грудня (Миколая по-старому) мела завірюха. У полі нічого не було видно. Обходіві сліпило очі. Батальйон, помущтрувавшись і вислухавши доповідь Дорофєєва, що так прорвався (якось межі лантухами його не помітили), пішов обідати на свої три кутки. Штаб почав засідання суду над заарештованими. Ввели найважливіших.

Нараз випал, другий. Засідання закрили.

— Товариші, по місцях! — гукнув Куліш.

Спокійно вийшли і спокійно кинулися підтюпцем у трьох напрямках, до трьох сотень по одній душі. Кость, як не бойовик, лишився сам у залі суду.

Дорогою ліворуч замиготіли чорні крапки кінних. Обхід дав два випали з павзою. Тривога.

Німці (а це були вони) встановляли на мості кулемет, троє саней з кулеметами з'їхали з насипу і пробиралися, батожаючи коні, що грузли, крізь чортівську віхолу до млина.

— Німці розмірковували правильно: з млинового пагорбника вони могли обстріляти з флангу центральну дорогу. Це вони знали з своїх мап.

Та вони програли: за завірюхою вони не помітили з завулка лівого флангу, де зосередилися зараз головні застрільники-партизани, вирішивши пустити ворога в глиб вулиці і, затри-

мавши його ударною пробкою на перехресті, вдарити по ньому з флангу й тилу.

Німці не встигли пустити і півстрічки, як влучна куля чудового стрільця Шобика звалила перш одного, потім другого кулеметника. У той час, як ворожа кіннота кинулася з гуком, щоб прорвати пробку, яка була влучно з кінця довгої й прямої, як стріла, вулиці, з досі непоміченого ворогом флангу з криком «ура!» кинулося три партизани з Я. Шобиком на чолі і захопили кулемет.

За дві хвилини умілі гарячі руки косили навскіс ворожу кінноту, що мчала, відкинута з перехрестя. Вони падали через голови коней і потім повзли попід тинами. Коні кидалися без їздців і, наткнувшись на шалений кулеметний вогонь, мчали в село. Там їх вітала криками тріумфу партизанська «пробка». Їм зараз же давали ймення, презивали їх наново і довго потім дорожили цими кіннями.

Так було з центральною лобовою групою ворога, але, як виявилося, він був поспробував зайти з двох боків і вдарити з тилу.

Невеличка купка кінних наткнулася на купку дезертирів-перенесувачів. Найшлися болягузи і в такій дужій та завзятій ланці: вони потім довго на фронті, вже в регулярних полках, покутували відвагою у боях свій гріх—і спокотували. А втім це були хлоп'ята, що вперше бачили вогонь.

І ось: не було б щастя, так нещастя допомогло. Дезертирам нічого не лишалося, як відстрелюватися від несподіваних ворогів, і вони відбили кінноту.

Найудаліше обійшов ворога лівий фланг, той самий, який непомітно прикрила завірюха, що бушувала з поля, відкіля зробив свою вилазку на кулемети Явтух Шобик.

Велику, власне, роль відіграло те, що партизани, які розбрелися по дворах обідати, були якраз найкращі саме у цьому завулкуві, що рогом виходив од села до болота. Тут жила біднота, що охочіше йшла у лави бійців,—тут ми зустрічали найзворушливіший прийом.

Ватажком цієї групи був Павло Амонович Мануйленко, той самий моряк-балтієць, що відмовився зробитися катом. Він швидко
80 йшов із штабу своїми незрівняними у ході й бігові ногами,

і побачивши, як розташовується ворог, зараз же намітив план нападу та відбивання.

Явтуха Шобика призначено у вилазку. Антія Куліш (начальник штабу) з двома іншими стрільцями, а до вилазки із Явтухом, мусив обстрілювати з флангу. Там він узяв на себе стрінути ворога у груди. З двома іншими товаришами він зайняв місток свого завулка, що чомусь ще й раніш звався «Червоним», і, зійшовши на лід річки, чекав перших ворогів, що прорвалися, і час од часу без обмаху бив. Це він зняв третього кулеметника вже під носом вилазки, що бігла.

В цей час випали почулися у нього за спиною, — він оглянувся. Два партизани йшли спокійно через місток, він на хвилину здивувався, що вони без зброї, і раптом утямив: позаду йшло троє гайдамаків, перший у морському офіцерському кашкеті.

Два партизани були полонені, яких вели «гади», що прорвалися з тилу в завулок.

Підняти рушницю було діло одної секунди.

Офіцер, що теж відступив на два кроки, цілився в нього. Два постріли гримнули разом.

Офіцер із кулею, що зробила у чолі третє око, відразу побачив ним ніщо.

Павло почув удар чимсь у потилицю.

Це його нога, відірвана коло самої пахви розривною офіцеровою кулею, закрутившись на рештках нерозірваних сухожилків та шкіри, ляснула власною п'ятою його у потилицю. Він цілу хвилину ще стояв на одній нозі, не розуміючи, що з ним, і потім лише ненароком, схотівши переступити на другу ногу і спершися на ліве порожнє місце, повалився — і зрозумів.

Він упав у величезну червону калюжу своєї крові і все ж, підвівшись на лікті, він випустив останні два набої у тих двох, за котрими не переставав стежити.

За рогом великого току стояв його брат, із двома бомбами й кинджалом німецького музики — бомбометник. У нього саме й цілив, очевидно, один з тих, що йшли, гетьманчуків.

«Чому він не кидає бомби? Невже він стоїть задом і не бачить їх?» — майнуло в секунду у Павловій голові; він зібрав усі сили і, добре націлившись, стрільнув.

Тепер він міг спокійно лягти. Лише тепер він відчув увесь жах пекучого болю і свідомости, що втратив ногу. Але він бачив, як падав той третій, вражений братовою бомбою, як кілька хвилин тому Шобик одбив німецькі кулемети і як валився від його несхибної руки німець, що вихопив був револьвер. Сон. Маріння. Сниться.

До нього підбігли брат і Антін Куліш.

У брата були в очах сльози.

— Що ж це, братіку, твоя нога?

— Липить мене, ідїть у бій. Треба перемогти.

— Антоне, ти знаєш, — у тебе шапка прострілена.

— Ну!? — здивувався той, здіймаючи шапку, з синього верху якої стирчали клапті.

— Здорові, хлопці, сюди санки. Бери!..

Павла обережно, несучи окремо ногу, що теліпається, кладуть у сани.

— Що? Як? — питав він, все ще не втративши свідомости, але страшенно збуджений.

— Перемогли.

— Погналися за ними?

— Ех, шкода, не послухали Петра, не зробили засідки коло каплиці, жадного живого не випустили б.

— Може, хуторяни переймуть. Чугая послали туди півгодини тому.

Увечері в хаті Нагорного, коло постелі вмирущого товариша, стояв увесь штаб, крім одвезеного до лікарні Павла і відсутнього мене.

Петро Нагорний, зрадницьки поранений у спину ворогом, умирає. Мати плакала коло печі. Товариші стояли мовчки. Петро лежав блідий і гарний з тонкими шляхетними рисами молодого обличчя.

Нараз він підвівся.

— Мамо, не плачте! Я відходжу, — тепер ваші сини вони. Радий померти за сьогоднішній день і вірю в нашу перемогу! Ох!..

Він ліг і, зціпивши зуби, стримував стогін.

Товариші відійшли. Над ним схилилася мати. За хвилину 83

стара почала христитися, — Петро Нагорний вибув із строю. Один з найкращих борців.

Його вбили у спину вороги, коли він вибіг із хати і кинувся наперед, не помічаючи, що їхня вилазка у нього позаду.

Настала ніч. Штаб, не маючи про мене жадних відомостей і чекаючи нового нападу ворога, вже з більшими силами, постановив відступати до слободи Добрянки. Постанова була страшенно необачна вже через те саме, що село залишалося таким чином на призволяще.

А в цей час у місті засідала дума. Вислухували пропозицію генерала Іванова спалити дощенту оцю геройську Дроздовцю, яку покидали партизани, щоб нікому було пишатися потім славою цього дня.

Дума відхиляла і довго боролася з генералом, єдиним важним для нього аргументом перемігши його. Опозиційний бік думи — городяни — казав: генерал, що пропонує свій жорстокий захід, піде, наситившись страшною помстою, а городяни боятимуться купувати на базарі продукти у селян, що отруюватимуть ці продукти, помщаючися на місті. Аргумент важний.

Голосування одкинуло пропозицію Іванова.

Партизани йшли і їхали, везучи за собою трофеї, кулемети глухим чатинником до нового бойового пункту — слободи московських каменярів.

Я не спав і думає, як ішов бій; хто вбитий, хто поранений. Мабуть, є вбиті, і чомусь думав, що між них Павло Мануйленко — за нього боявся.

На ранок я на хвилину забувся, але мене вже будили.

Наді мною стояв Полторацький.

— Одягайтеся, молодий отамане. Козаки чекають.

— Як? Де? — не розумів я спросоння.

— На станції стоїть загін, дві сотні й гармата. Причепляють тендер. Швиденько. Ось випийте шклянку чаю. Ось цигарка. Я зараз надійду.

Я вибіг із дому, але до станції підійшов поволі й поважно. Назустріч мені йшов козачий осавул. Я спинив його й показав 84 мандат, що дав мені Палій. Осавул Овчаренко козирнув:

— Слухаю, пане отамане.

Ми стали радитися. Козаки виглядали з вікна вагона. Їм наказано було не виглядати, щоб не показувати, скільки їх.

— Захопили телефони? — спитав я.

— Так. Там вартують.

Ми обмірковували план. Він був такий: не доїжджаючи півтори верстви до станції Городні, ми спиняємо ешелон, і я з розвідкою їду на станцію. Захоплюю апарати. Обеззброюю всіх, кого знайду на станції; в разі тривоги — даю три випали. Тоді ешелон, стріляючи з гармат, іде на виручку.

Якщо все гарзд, я даю один випал. Тоді ешелон поволі підходить і спиняється, не виявляючи своїх сил: ешелон складається в нас з шістдесяти вагонів, при чому з кожного вікна виглядає козацька голова, щоб було вражіння, що вагони повні людей.

За кілька хвилин приходить батько, він до того захопився, що постановив узяти участь разом зі мною в усіх перипетіях боротьби. Це мене страшенно тішить. «Отже, є у всій цій справі справжній вогонь, — думаю я, — коли і старого запалив».

Ми лишаємо на станції Сновська десять козаків з добрим чотовим і їдемо.

Мене просять у вагон, де зібралася купка козаків.

— Будь ласка, товаришу отамане, куди ми їдемо?

Я пояснюю, що їдемо ми визволяти припертих до стіни повстанців, що вчора добре поколошматили ворога.

Щоб запобігти нападу на них численнішого й розлютованого невдачею ворога, ми сядемо йому на спину і, стиснувши потім у кільце, задавимо. Відповідальність нашого походу [велика, і триматися треба стійко та дисципліновано.

Козакам подобається моя простота. Вони, бачивши, що в мене немає зброї, тут же дарують мені німецький кавалерійський карабін та стрічку набоїв.

Я приймаю і їду знов до гармат, де перевіряють мобілізованого гарматца-офіцера.

Він знається на своїй справі.

Видно місто й станцію. Спиняємо ешелон, і я з двадцятьма козаками їду на розвідку.

На попередній станції з ешелону втекло сорок чоловіка. Було сто шістдесят, лишилося сто двадцять. Про це доповів 85

мені осавул, коли я ішов до міста. Він дав мені свій револьвер. Виявляється, у козаків по дві обійми на рушницю; довідавшись, що в місті до двох тисяч добре озброєних прикордонників та німців, боягузи втекли.

Овчаренко дав мені випробуваних і найкращих. Дорогою ми умовилися: десять чоловіка мусять зайти з тилу станції і стежити за нею з двору, а також не випускати нікого ні їхати, ні йти з станції до міста.

З десятима я пішов на станцію.

Але те, що я побачив на станції, на хвилину спиноло мене. Тут стояло ешелонів десять на всіх коліях, крім першої, та всі вони були без паровозів.

Біля кожного ешелону товпилися купки офіцерів. По вагонах сиділи дами. Це були табори карників-прикордонників, що відступали. У місті не вистачило помешкань, і вони лишалися у теплушках.

Але за хвилину я вже здолав почуття несподіванки: я зрозумів з якоїсь зігнутої постаті офіцера з казанком, що переходила колію, що це «французи, які тікають з Росії», їх можна у спідниці вдягти.

Переконавши себе в цім, я поведився так нездоланно спокійно, як цього й треба було.

Увійшовши в станцію, я підійшов до апаратів; зі мною було два козаки, решта лишилася на платформі.

Я сказав вартовому офіцерові, не виймаючи револьвера з кишені:

— Кладіть вашу зброю на стіл і йдіть під чотири вітри.

Офіцер, бачачи за мною двох козаків у формених австрійських шинелях і який я спокійний, поклав на стіл два револьвери і встав.

Я віддав їх козакам, і наказав їм лишатися коло апаратів. Вийшовши на платформу, я наткнувся на цілу юрбу офіцерів, що бігли через колію; не зважаючи на мороз, вони вискочили в самих френчах із своїх сальон-вагонів.

Вони бігли без найменшої організованості, якось дуже смішно.

— Добродії офіцери, в ім'я демократичної республіки і з наказу Палія, наказую вам віддати всю вогнепальну зброю протягом п'яти хвилин... залишивши собі лише холодну, як «зброю

чести», — додав я, подавши цю патетичну фразу про зброю честі, щоб їм м'якше було кластися на жорстке ложе.

І вони покірливо почали розстібати пояси. Мені навіть гидко стало.

В цей час поволі і врочисто став підходити паровіз з жовтосинніми прапорами над кочегаркою і шестицаловою гарматою на тендері. З вагонів стриміли козацькі голови у синніх шапках.

Мої офіцери, з смішними тепер шаблями та кортиками при поясі, у френчах, деякі без кашкетів, скидалися скорше на муштрувальників собак у цирку. Я мало не реготав.

Однак становище ще не було остаточно з'ясоване: місто було за чотири верстви.

Я наказав осавулові відрядити двадцять душ потрусити ешелон, двадцятьом з підосавулом чатувати із кулеметом на випадок сутичок. Решті залишитися у поїзді й не виходити.

Наказано, крім зброї, нічого не брати. Офіцери тинялися із своєю, віднині смішною, зброєю, і деякі, мабуть зміркувавши це, здавали і її — це посміховисько — підосавулові та приставленому до вагона із зброєю. Тут була купа револьверів, карабінів. Офіцери нічого не розуміли: один полковник вимагав пояснень, він ліз до нас у вагон, де ми щойно розпочали засідання: я, батько та осавул Овчаренко.

Я вийшов і гостро сказав йому, що пояснень не буде: їх мають за затриманих, і вони йти з станції нікуди не сміють.

На дорогу до міста теж кинуто кулеметників, що спиняли спроби офіцерів втекти у місто. Наш обхід роз'їжджав на захоплених тут же конях. Отже, сполучення з містом було покищо відрізане, і місто, нічим не стурбоване, займалося питанням про новий напад на Дроздовцю.

У мене був такий план: батько, яко шанований усіма громадський діяч та славетний хірург, вкритий до того ж почесною сивиною, міг рушити до міста і скликати міську думу; він піднесе питання про постале становище та проволіче час. Овчаренко ж мав рушити з ордерами на арештування генералів і зробити такий трюк: тим що військо генерала Семенова було більше, ніж військо генерала Іванова, — а отаманом від Палія був призначений Іванов, — Овчаренко з'явиться до нього і, не кажучи, що його скинуто, передасть йому Паліїв наказ обеззброїти 87

військо генерала Семенова і разом з самим генералом одіслати у розпорядження Палія. При цьому Овчаренко покаже йому ордер на арешт Семенова. Іванов, з кар'єризму та в порядку дисципліни, виконає арешт, і ми сьогодні ж одішлемо семеновців у Ковотіп.

Потім почнеться моя робота. Я з'явлюся і покажу свій мандат генералові Іванову, а також Палію наказ арештувати його. При чому місто на цей час буде оточене партизанами. Якщо він відмовиться слухатися — дамо бій. Але покищо моя поява в Городні спричинилася б до непотрібного занепокоєння й була б недипломатична.

Вирішено, що Полторацький та Овчаренко зараз же виїдуть до міста. Та в цей час сталося те, що відразу могло все звести нанівець: переходячи з вагона до вагона, я помітив, як прошмигнули мимо козаки, навантажені барахлом.

— Ходімо ж туди, там цукру видимо-невидимо.

— Я собі червоні штани дістав.

«Еге-ж, — подумав я, — ось як відбирають зброю», — і пішов до вагона, куди його знесли. Там стояло вже до тридцяти кулеметів, але всі без замків, як сказав мені підосавуд, — сила-силенна револьверів, бомб, динамітних коробок, піроксилінових стрічок тощо.

Мені очі розбіглися на це багатство. Але вибравши все це, хлопці не забули й себе і почали грабувати барахло. Офіцери вже почали де-не-де покрикувати обуреними голосами. До нас ішла їхня делегація.

— Це — бандитизм, — казали вони.

— Гаразд, гаразд, — махнув я рукою, — не ваше діло, вам повернуть усе.

Я увійшов у вагон, розшукав Овчаренка, сказав йому. Той пішов по вагонах (це були здебільшого теплушки четвертої класи) і, повернувшись, сказав, що барахла натягнуто не менш, ніж зброї.

Цьому треба покласти край. Треба було спалити кораблі, — або пан, або пропав, — а так однаково нічого не вийде. Я пішов до паровоза й наказав машиністові рушати з ним на Сновськ. Таким робом я відрізав собі й козакам дорогу до відступу.

Потім я зібрав чотових і наказав їм віднести назад офіцерам і їхнє барахло, і їхню зброю.

— Що? — спитав один чотовий, — зброю, їм?

— Так, — коротко звелів я.

— У мене, як сказав отаман, — крикнув Овчаренко, очевидно, зрозумівши мене і поділяючи мій плян.

Я стежив з вікна, як козаки, здивовані й приголомшені несподіваним наказом, несли й складали перед ще дужче здивованим офіцерським ешелоном зброю та барахло. Я сам пройшов по вагонах — там нічого не лишилося. Все знесли.

Я повернувся й сів. У мене за поясом стриміло два нагани, я згадав, що вони теж звідтіля, й передав їх чотовому. Вони віднесли й їх. Я взяв карабін, що подарували мені козаки.

Батько хвилювався, — їм треба їхати в місто; що я задумав.

— Провчити їх, вони всі тут загинут разом зі мною.

Батько, хоч і бачив, що плян правильний, але хвилювався. Маловірний! Тільки Овчаренко поділяв мій плян і сидів спокійний та певний, — він одразу почув до мене симпатію й довіру.

Вечоріло. Полторацький і Овчаренко від'їхали.

— Можна до пана підотамана?

— До товариша, — поправив я.

— До вас, товаришу, — ми делегація.

— У чім річ?

— Ніч заходить, товаришу підотамане!

— Ну?

— У нас тільки по рушниці та набоїв по дві обійми, а в них сила зброї. Вони нас переб'ють, як мишей. Та й паровіз кудись узато.

— Паровіз одправив я, і я і ви загинемо за те, що собачі душі.

— Як?

— А так: ви продали волю, товаришів, геройство за барахло. Пропадайте!

— Що?

— Цить! — гукнув я, — пропадайте, як пси! Геть звідси!

Чотові вийшли. Це був найважливіший та найнебезпечніший момент переламу; якщо зрозуміють мене, справа врятована раз назавжди, — не зрозуміють — пропало.

Я сидів і курив, держачи під пахвою карабін з одведеним курком.

За п'ять хвилин:

— Товаришу підотамане, можна?

— Заходьте.

— Хлопці виняться: дозвольте взяти зброю, більше такого не буде.

— Так, добре. Беріть, хлопці, і знову трусять, та щоб усі замки від кулеметів познаходили, а крім зброї, щоб ані нитки. Або сам своєю рукою уб'ю.

— Товаришу, віримо тобі. Веди нас до своїх товаришів. Підемо, куди схочеш.

— Швидше, бо смеркає.

Все обійшлося. Ешельони потрушено вдруге, і офіцери, що розібрали були свою зброю, бачивши, як суворо тримають козаків, віддали їй без ремства, віддали й замки до кулеметів самі.

Не довелося копатися у них по кошиках.

Проходячи повз мене, вони козирили, на них дуже вплинув зразок дисципліни.

Одішліть нас у розпорядження отамана Палія, — казали вони мені.

— Гаразд, це так і буде. Ви Семенівці чи Іванівці?

— Семенівці.

О, це було дуже до речі. Лев'яча частка першої черги була вже роззброєна і сама просилася до Палія.

«Справа може піти гаразд», — подумав я.

Батько з Овчаренком поїхали до міста в ту мить, коли почався другий певний трус.

З ним поїхало десять верхівців.

Тепер я, розтавивши кінні застави (коней ми захопили штук із п'ятдесят, так що усіма навіть не могли скористатися), покищо сидів собі й пив чай в товаристві козаків, що збадьорилися й повірили в мене.

Після того, як трус скінчився гаразд, я пішов на станцію і зажадав, поперше, з Соснівського депа новий паровіз, наказавши двом zostалим козакам їхати з ним; подруге, викликав до безпосереднього проводу Палія й доповів йому про все. Палій ухвалив плян і обіцяв прислати мені новий мандат, що збільшував би мої повноваження, з поїздом до Сновського.

заліз у нього і став сушити промоклі ноги (цього дня була відлига).

— Ти тут, Дмитре? — окликнув мене чийсь голос.

На паровіз ліз Савка Бухмій, партизан із Великого Листвена, — він був посланий у розвідку дістати відомості про мене, і на решті знайшов мене.

— Ну, що, як? — хвилювався я, жадний подробиць бою і всього, що трапилося без мене.

Савка розповідав. Ми пішли у вагон, а козаки товпилися й слухали, дивуючися з геройства наших.

— Ми за тобою підемо, — казали вони.

Швидко я відпустив Савку. Я дав йому випадково zostали в мене 20 карбованців — керенку, з тих останніх тайної організації сорока карбованців, що дали нам з Костем на дорогу, й наказав йому розвідатися, як там у місті.

Я дав йому підводу й записку до батька, щоб він міг з'явитися до своїх з останнім звітом.

Хай женуть коні по зброю.

Савка ще не знав того, що наші відступили до Добрянки.

На світанку приїхав Овчаренко. Плян цілком вдався, Іванов дав наказ Семенову здати зброю осавулові Овчаренкові і йти з усім загоном в розпорядження Палія. Семенов лише випрохав дозвіл для себе особисто не віддавати зброї та обіцяв завтра з'явитися на станцію згідно з наказом. Здавати зброю мусили у місті, за списками, під доглядом козаків та іванівських офіцерів.

Мені нічого було покищо сидіти на станції, — на Овчаренка я міг покластися. Мені кортіло побачитися з своїми та поквартити валку по зброю.

Полторацький цілу ніч вів засідання думи. Виявилось, що німці, втративши свої три кулемети в незаконний бій, були у жахливому становищі. Крайова німецька рада наказала їм узяти всю зброю на облік, дати відомості про цей облік і ніяких бойових операцій не розпочинати, окрім того, коли б їм заступили дорогу до Німеччини. З поданої в облік цифри вибуває три кулемети...

Мотиви їхньої втрати нічим не пояснені. Куплені за гроші німці мусили тепер червоніти перед крайовим комітетом.

Битися вдруге, щоб відбити кулемети, — ану ж наслідки будуть

ще гірші? І німці постановили почати переговори з крайовим партизанським комітетом. Вони написали листа і передали його ярмарковими переїжджими до Дрездовиці.

Штаб, що вже збирався виїхати слідом за тими, що відступили в Добрянку, лишився.

Між пунктів, що пропонували німці, були смішні. Німецька рада, мовляв, доти не виїде на переговори, доки їм не пришлють десять заручників-партизанів.

Штаб відповів, що заручників не буде, але безпечність німців вони гарантують партизанським словом честі, — хай ризикнуть — це не так небезпечно, як вірити німецькому слову честі.

І німці приїхали. Приїхали у товаристві двох членів міської думи, що збиралася в ці важкі для міста часи по двічі на день.

Як же були здивовані німці, побачивши замість осатанілої юрби партизанів (якими вони уявляли їх після бою) десять збройних, скромно, по-сільському одягнених людей, з яких п'ятеро були члени комітету, і між них два «інтелігенти», — Кость Ф. та мій брат.

Почали мирну дипломатичну конференцію.

Як можуть бути повернені кулемети?

Як могло бути зламано слово?

Закінчилась конференція добрими побажаннями обох сторін і ширим стисканням рук.

Німцям обіцяли: якщо вони не втручатимуться до кінця боротьби, в щасливому для себе кінці якої партизани не сумнівалися, — німці дістануть свої кулемети у подарунок та в науку.

Німцям нічого не лишилося, як погодитись.

Дума ж, в особі свого двоголового представництва, поїхала цілком задоволена.

Ці два думські парламентарі робили доповідь на черговому, тобто саме на скликаному батьком, засіданні про свої позитивне враження. Це дало батькові в руки козири. Він добився такої резолюції думи:

«Пропонується війську, що тимчасово стоїть на території міста, абож не піднімати зброї першому, абож залишити місто і стати в полі».

92 Ця резолюція, підтримана більшістю, цілком обеззброювала

і так майже обеззброєних Іванових, Семенових та домашніх карників.

«Тим паче, — стояло в резолюції, — що сюди їдуть з Чернігова призначені отаманом усього війська Болбочаном комісар та комендант».

При цьому навіть палець у гору піднято: все було по-старому в нас від часів достохвального М. В. Гоголя.

Я зайшов до Овчаренка. Він лежав, напівзаплющивши очі — зараз же він схопився: мене зворушило, що він підкреслював свою готовність підлягати мені; він якось повірив у мене, і це страшенно мене підтримувало.

— Сідайте, любий товаришу Овчаренку, — сказав я, сідаючи рядом і міцно стискаючи його руку.

— Я вам дуже вдячний. Зараз я думаю поїхати до своїх і повернутися на вечір. Ви тут робіть усе без мене: сподіваюся, все буде гаразд. Треба пригнати підводи по зброю і обступити місто. Я трохи хвилююся. Ну, то їхати?

— Звичайно, беріть двох чотових і їдьте. Я впораюся. Я вас рсзумію.

Він вийшов і кликнув двох надійних хлопців. Я переодягся у форменну козацьку шинелю, шапку, застромив за пояс два нагани, почепив карабіна і, вибравши найліпших коней, ми помчали до міста.

Лише тут я почув себе вільним птахом, якому так несподівано для себе довелося мудрувати та хитрувати всі ці дні.

Я міг би об'їхати місто, але я скакав до нього, ризикуючи, що мене впізнають та підстрілять з першого-ліпшого провулка. Риск збуджував.

Ми в місті. Попереду йде купка німців. А! це вони, що так добре вміють ламати своє слово, — я правлю коня їм на спини, в нестримній люті зім'яти їх. Два німці падають. Один підвівся і хапається за пояс, де парабелюм. Мої чотові вже клацнули замками й цілять у нього. У мене від товчка розірвався ремінь, і карабін падає під коня.

— Підніми, — кричу я німцеві, що витріщає на мене свої, мов пляшка на колір, перелякані очі.

Німець піднімає, прив'язує ремінь і подає мені. Він козирає: — Петлюра?

— Помилився, — Петровський, — відповідаю я, і регочучись ми летимо далі. За півгодини ми промчали ці чотирнадцять верст. Ось уже закурилися оддала димки нашого села. Я не терпляче стискаю острогами коня, з нього встає пара.

Раптом кінь шарахається вбік, я ледве вдержуюся на сидлі. Під яливою з-під талого снігу чорніє труп, занесений завірюхою на Миколає. Далі попадаються на кожному кроці кінські трупи. «Еге, далеко ж залетіли наші кулі», — думаю я і в'їжджаю в село.

Радий бачити товаришів, пролітаю, пригнувшись, повз батьків двір і скачу до волости — до штабу.

Яке ж моє розчарування: сторож каже мені, що нікого нема, всі відступили до Добрянки, і штаб сьогодні поїхав.

— Ех, яка досада, не до речі! — Я пережив одну з гірких хвилин. Добре, що козаки лишилися на конях і не чули того.

— Ось тобі й смільчаки, — сказали б були вони.

Я їду з ними до себе і посилаю малого брата зараз же скликати сход із старих та малих — я розповім про стан речей.

Треба ж було мені козакам хоч чорта показати. Їм я сказав, що всі наші вдома обідають. А сам здобув самогонки і так почастував козаків, що вони за півгодини навіть і бабів мали за повстанців.

До Добрянки я послав зараз же гінця: повернути негайно увесь загін для бойової операції.

Я почав мітинг — волость і майдан були повнісінькі люди. Очманілі козаки махали шапками, відповідаючи на вітання юрби, усе село після хрищення вогнем вважало себе за причетне до партизанської справи і жило інтересом до дальшого перебігу подій.

Маскарад мій удався, а до того я пояснив стан речей мирним своїм односельцям. Козаків, що вже проспалися, я відіслав назад вже манівцями з підводами та листом до Овчаренка видати моїм посланцям рушниць та набоїв. Більше я не прохав поки нічого: підводи та підводники були не дуже надійні, — це були куркулі, взяті першої ночі, як заручники, і тепер вицуплені з наказом спокутати свою вину допомогою нашої справи.

Та біс їх зна, як вони виконають цю покуту. Тим часом треба було поспішати: до Добрянки було тридцять верст. Поки доїде туди гонець, поки рушить і повернеться назад загін,— а кожна хвилина була дорога.

Я прохав Овчаренка дати варту козаків проводити валку. Козаки поїхали.

Я сидів і нудився без діла. Нараз мені спав на думку один страшенно цікавий плян, що мав, в разі успіху, дуже важне значіння.

У сусідньому селі Ваганичах, у маєтку поміщика Євреїнова (того самого мого хрищеного батька, в убивстві якого мене обвинувачував гетьманчук) стояв німецький батальйон. У них були польові телефони, ними вони були злучені з містом та станцією.

Захопити ці телефони й користуватися ними, щоб стежити за всім, що діється, й керувати цим, доки не буде змоги з'явитися туди і діяти явно, — мало величезну вагу.

Я вирішив податися до них сам один і «на цигана» взяти німців.

Я їду до одного, випущеного з-під арешту на тих самих умовах, що й куркулі, учорашнього гайдамаки-вартового, і наказую йому запрягти сани:

— Поїдемо у Ваганичі, до німців у гості.

Всі коні пішли в Добрянку, і виходу не було. Вже смеркало, висипали зорі довгої грудневої ночі. Ми летимо по вибоях, наметених у славетний день бою у завірюху. Я в коротенькому кожушкові, підперезаному поясом, за яким стремлять два нагани. На мені дика біла ведмежа шапка та янотове хутро зверху. Зверху — я поміщик, під хутром — бандит.

Зоряна ніч спалахує блискалицями ракет.

Мабуть десь їдуть прикордонники великим французьким обозом, а може — якесь свято у німців.

Ми швидко промчали шість-сім верст і вїхали в село.

Постріл. Вогонь. Німецький голос гукає:

— Стій! Хто їде?

— Євреїнов, Анатоль Миколайович, — відповідаю я бабським голосом, наслідуючи Євреїнова.

— Їдьте, — кричить німець і ще раз стріляє з ракетниці.

Ми під'їздимо до другого перехрестя. Знову купка офіцерів з ракетницями, знову «стій»!

Мене освітлюють ручним лихтарем.

— Ось «Ausweis»,— кажу я і витягаю перепустку Захарка Ковбаси, ім'я якого, написане по-німецьки, читалося «Сахар Ковбаса» — «Цукрова Ковбаса» (це прізвисько так і лишилося за цим славетним потім командиром). Цю перепустку нашого дипломата я знайшов у братовій кімнаті і захопив її на всякий випадок із собою.

Німці, побачивши печатку своєї ради, козириють і відходять. Я злажу з саней і, з німцями попереду, важно іду в їхню казарму — сільську школу. Увіходжу. Відразу специфічний запах німецьких сигар, ковбас та мармеляду б'є в ніс.

О, цей пенависний нашому партизанському носові німецький запах! Він відразу мене настроює злісно й суворо.

На примістках до самісінької стелі лежать та сидять німці у важких черевиках.

Я увіходжу й вимагаю перекладача (я все ще в хутрі).

— Коменданта,— кажу я йому.

— Хто ви? — питає перекладач і в той же час посилає вістивця до коменданта.

Я кладу на стіл вийнятий з рукава «Ausweis».

— Ковбаса? — питає перекладач. — Ні, не Ковбаса. Я знаю Ковбаса,— скрикує він.

Тоді я одним рухом скидаю хутро додолу, вихопляю з-за пояса два нагани й націляю їх на перекладача.

— Ось «Ausweis». Я — Петровський, український отаман, чорт візьми!

Німці на хвилину розгубилися, потім стрибають з примісток і кидаються до зброї. У дверях показується комендант.

Я стромляю револьвери за пояс, і, тримаючи на них руки, кажу комендантові:

— Ви оточені моїми партизанами, мені потрібний телефон, я мушу говорити з вашою радою. Я український отаман, — повторюю я.

Перекладач передає.

Комендант робить знак рукою. Німці ставлять свої карабіни на місце. Комендант простягає мені руку. Я подаю свою.

— Ходіте до мене,— пропонує комендант.

Він щось ще говорить,— мені подають хутро.

Ми йдемо через дорогу в поміщицьку оселю.

— Чи не ваш це кінь стоїть на дорозі? — питає комендант.

— Так, мій.

Його та візника пропонують одвести у двір, щоб дати вівса коневі та зігріти чоловіка.

— Так, — хитаю я головою.

Ми увиходимо в знайомий кабінет мого хрищеного батька.

Я підходжу до телефона і прошу сполучити мене з німецькою радою. Лише тут я передаю перекладачеві свій мандат від Палія для ознайомлення. Я про нього зовсім був забувся.

Дорогою я спитав про наших ранених: вони тут, у лікарні. Так, вони живі.

— Ваш хірург ще не приїздив?

— Ні.

У лікарні, крім Павла, лежав ще один ранений у бою партизан — Яків Шобик.

Обидва лежали в лікарні, доживаючись хірургічного консилиуму. Під час «мирної конференції» німці самі запропонували, хочаби цим хоч трохи загладити свою вину, прислати свого «славетного хірурга» допомогти нашим раненим.

Я знав про цю обідянку і рішив скористатися цим приводом для розмови з німецьким комітетом і через нього довідатися про все, що мені треба.

— Говорить отаман Петровський. Чому досі не вислали хірурга для ранених партизанів?

— Коли він потрібний?

— Сьогодні ж!

— Він виїде.

— Ще прохання: у місті є хірург Полторацький, що приїхав із Сновського, його можна знайти через міську думу: хай ваш лікар захопить з собою і його для консилиуму.

— Гаразд,— відповідає вартовий ад'ютант.

— Дайте тепер мені станцію.

— Станцію зайняв Петлюра,— відповідає німець.

— Не Петлюра, а Петровський—я. Дайте станцію, покличте мене.

За хвилину чую:

— Здорові були, товаришу підтамане. У нас усе гаразд. Семенова відправили, з ним шістьсот офіцерів, не лічачи жінок. На станції тільки два загони. Козаки нудять світом. Чотові приїхали. Двоє саней рушниць і набоїв вам послано. Що на-кажете далі?

Перекладач, що слухав у додатковий рупор, записує нашу розмову. Я нічого не маю проти — це лише остаточно доконає їх.

Я даю Овчаренкові завдання.

— Зробити вночі розвідку з панцерним тендером у напрямку Гомеля. У мене тут є відомості, що відтіля намагаються прорватися останні ешельони прикордонників. У Носовичах іде бій. Мене можна викликати цілу ніч. У Ваганичах у німців.

Німецька рада, що підслухала мене, сповіщає:

— На світанку два хірурги приїдуть.

— Чудово.

Після цієї розмови, зміст якої зараз же передано комендантов до мене почали ставитися з неймовірною увагою. Поперше, мені подарували коробку чудових сигар; подруге, вони нічого не мали проти того, що партизани забрали в них кухню. Виявляється, вона була звідси. Потретьє, вони дають мені три кулеметні вози для трьох узятих у бою кулеметів. Комендант обурений, що городнянська німецька рада зламала слово, і каже, що це пляма на сумлінні революційних німців.

Я йду відвідати своїх ранених друзів у лікарню. Лікар каже мені, що для них ще не все пропало. Ногу Павла Амоновича можна ще врятувати. Її не треба відрізувати, хоч вона і трімається на дуже небагатьох зв'язках та жилах.

Становище другого раненого, Якова Шобика, ще краще. У нього розтрощена кістка нижче коліна — це дрібниця.

Ледве вистачило ночі розповісти один одному все, що ми пережили. Не вважаючи на заборону лікаря, ми говорили цілу ніч.

На світанку, справді, приїхали обидва хірурги з міста і з Дроздовиці брат, що сповістив про повернення назад партизанів.

Зараз же відрядили по зброю для Овчаренка цілу валку саней. Настрій партизанів усе кращав. Батько передав серед багатьох

98 інших новин і одну цікаву: з Чернігова приїхали призначені

Болбочаном комісар та комендант; який же я був здивований: це були ті самі офіцери, що сиділи з Коновалом та Шрагом і разом зі мною — Власенко та Пашкевич.

Довідавшись про те, що «бандитським повстанням» керую я, вони неймовірно зраділи та заспокоїлися.

Ждуть не діждуться побачитися зі мною, — переказував мені батько.

Везло, як у карти.

Хірургічний консилиум постановив лишити ноги моїм приятелям. Німець поїхав дуже вдоволений знайомством зі мною і стискав руку і жалкував за «непорозумінням», наслідком якого втрачено тридцять душ у них і три — в нас (рахуючи його пацієнтів).

Ми розпочали на майдані мітинг.

Німці плескали.

О дванадцятій годині мене викликав Овчаренко, який сповістив, що на станції Терехівці (за двадцять п'ять верст) сила-силенна нових «біженців» — прикордонників: готуються прориватися на Городню. Він обстріляв їх з гармат, але відповіді не дістав. Артилерії у них, очевидно, немає.

— Що накажете? — питає осавул.

— Нав'яжіть зносини з новими комісарами й комендантом і вимагайте від них виконання наших завдань. Попрошайте Палія ствердити їх телеграфно і пояснити їм мою ролі. Коли треба буде, викличу знову через німецьку раду.

— Ми сьогодні думаємо їхати і знімемо апарат, товаришу Петровський, — попереджує мене комендант.

— Нічого подібного: без мого дозволу ви не можете їхати і, крім того, у Терехівці «пробка», — вам довелося би пробиватися і тратити людей. Ви покищо лишаєтеся.

Комендант козиринув.

Ми поїхали до себе, доручивши сільському комітетові, призначеному зразу ж стежити за німцями: при найменшому рухові німців або спробі пакувати речі — повідомити нас.

Приїхавши, скликали раду усього партизанського кола. На цей час повернулися наші товариші, що їздили по зброю, і переказали сумну новину:

Багато зброї було послано Палієві разом із заарештованими семенівцями. Вони не привезли жадної рушниці.

— Ого-го!.. Куди ж дивився Овчаренко? Чому не сказав нічого мені? Ех, не в пору ви відступили,— докоряв я своїм.— Відразу усе собі забрали — сімдесят кулеметів. Це не жарт! Чорт візьми!

Мене кортіло зараз же їхати і особисто лаятися з Овчаренком. Що б це значило?

Але в кожному разі триста душ були тепер озброєні і набоїв було досить на один-два добрі бої.

Носовичі сповіщали, що вони могли лише тероризувати тих, що відступали, але рішучого бою дати їм нема з чим.

Прохали допомоги. Та центр ваги був тепер тут, і ми їм відмовили. Зате цього дня одержано і кращі відомості: в Чуровичах, верст за вісімдесят від нас стало на спочинок якесь військо, що йшло на північ.

Ми послали туди своїх делегатів з офіційними документами, щоб нав'язати зносини і, якщо можна, привезти звітіль живий зв'язок.

Наприкінці зборів дістаємо пакет з Городні: «Позитові комісар та комендант запрошують підотамана Петровського з усім повстанським штабом приїхати завтра на конференцію».

Ввесь вечір радилися ми над становищем і накреслювали військові та дипломатичні дороги.

Поїхали до Городні цілим штабом, за винятком Куліша, що вирушив нав'язувати зносини з військом у Чуровичах.

Червоні верхи на шапках, червоні перев'язи на рукавах: місто витріщає очі на наш поїзд на двох критих килимами санях.

Мене спинають Власенко та Пашкевич на вулиці і кидаються обнімати. Я ледве ухиляюся від цілування з Пашкевичем. Ще Власенко, що бився на панцернику Андрія Заливчого, може бути товаришем, але цей миршавий офіцерик мені огидний. Він — комендант.

Починаємо конференцію за участю представників усіх соціалістичних партій.

Іванов без відмови скорився Овчаренковій пропозиції — покласти зброю й рушити з своїми частинами до Конотопу.

Про це я ще зранку мав відомості від Овчаренка. Місто цілком безлюдне: охороняє комісара та коменданта батальйон, що приїхав з Чернігова. Він складається здебільшого з дуже відомих нашої місцевості колишніх карників та з співучасників офіцерського повстання у Чернігові.

Я на хвилину зайшов в їхню казарму. Пашкевич ішов попереду.

— Смирно! — скомандував він.

— Підтаман Петровський: майте покору!

— Слухаємо, — відповіли «гади», що ненавиділи мене шалено.

Між них був один мій шкільний товариш — той самий, що пропустив мене і не затримав у Чернігові, коли я тікав з тюрми. Я підійшов до нього й сказав.

— Їдь з нами, Радімов!

Він розгублено оглянувся і не наважився. За це він потім місяців два сидів у тюрмі.

Тепер мені не хотілося, щоб наші кулі пробили його, а вже цей батальйон не мине наших рук.

Ми засідали: всю дипломатичну ролю партизани доручили мені, і вони не помилилися. Я й сам би не міг сказати, звідки у мене що бралось, але цього вечора я був геніяльний у заморочуванні бідолашних голів комісара та коменданта.

Мої товариші розуміли, що я навмисне створюю цю плутанину, щоб зняти конференцію та виграти час для нав'язання зносин з військом у Чуровичах, де, на нашу думку, мала бути п'ятаківська дивізія: богунівці абож таращанці, — але часто дивувалися.

У перерві до мене підійшов один есер, старий каторжанин з нашого села, що був тут присутній, як представник демократичних партій, і спитав:

— Дмитро, ти не п'яний? Що ти верзеш?

— Мовчи і слухай, — буркнув я. — Не ти робиш діло, а ми. Він, нарешті, утямив.

В цю перерву я помітив, що Пашкевич зник: йому передали якийсь папірець і він подався. Між іншим, дві години тому по Овчаренка послали сани, але він усе не їхав.

Я підійшов до телефона, щоб довідатись, у чому справа. Який же я був здивований, коли з станції відповіли, що

п'ятнадцять хвилин тому Овчаренко похапцем рушив із станції з своїм ешелюном і подався на Конотип. Згодом усе з'ясувалося. Тепер же я, звичайно, нікому не став казати про Овчаренкову втечу.

Проходячи від телефона повз казарму, я бачив у вікно, що Пашкевич промовляє своєму батальйонові. До мене долітали слова:

— Я його не розумію. Це вельми таємнича людина. І я йому покищо не йму віри; на всякий випадок ви мусите бути наготові, добродії. Я сьогодні ж видам наказ про демобілізацію.

Тут він знизив голос.

Я зрозумів з його рухів, що він хоче пустити тепер до Городні ешелюни, що нудилися під загрозою козацької гармати, за тридцять верст від міста на станції Терехівці.

«Еге-ге,— подумав я.— Ну, чекай же ти, гаво!»

Перерву оголосили не дурно. Щойно прибув комісарів помічник, український есер Мохнатко, якого делегувала влада до тих таки Чуровичів запитати: хто єси й як віруєш?

Мала бути його доповідь. Та ще перше, ніж почалася друга половина засідання, ми довідалися, що там стоїть Таращанський полк.

— Сила людей, гармат неймовірна. Ми пропали. Всі українці більшовики. Вас, каже, есерів, не визнаємо... Ви... так сказав їхній комісар. Козаки завтра будуть тут. Там були й ваші представники, і Дмитрів козак був. Тільки козак теж дуже збентежився, поїхав удосвіта. Так гнав коня, що гай-гай!

Все це нам розповів добродушний, чорний та маленький, мов жук, Мохнатко.

Я зрозумів тепер Овчаренкову втечу. І чотовий, що його наші взяли за побратима, був хитра бестія, він зрозумів, що тут Петлюрою й не пахне.

Почали засідання знову. Після того, як вислухано Мохнаткову доповідь про сили та гармати більшовиків, Пашкевич пропонує нам зайняти місто нашими партизанами,— інакше він не ручиться за гаразд міста, що раює під його владою,— або ж виїхати негайно самому мені до своїх московських товаришів та умовити їх лишити нас на нас самих. Він, мовляв, боїться, що його чудова посада буде скасована, скоро з'явиться реґу-

лярна більшовицька армія. Досі були грашки — тепер справа серйозна.

Я обіцяю виїхати і прошу відкласти конференцію до завтра до вечора. Конференція не ухвалила жадних постанов. Події змінювалися щохвилини.

Але я зобов'язав Пашкевича, як уповноважений від Палія, не лише скасувати мобілізацію, але й посадити воїнського начальника в тюрму.

Пашкевич послухався.

Телеграфного та залізничного сполучення з Терехівкою майже не було, і він спирався лише на свій мізерний батальйон з дев'яноста чоловіка. В цю хвилину він пошкодував, що так поквапився з арештом генерала Іванова, і потай мріяв ще про овчаренківських козаків. Гай-гай! Вони були далеко.

Коли ми від'їхали, він подзвонив на станцію і довідався про це.

Ми могли висадити цієї ночі колію і відрізати дорогу останнім втікачам гетьманщини, але ми постановили пустити їх у місто і знищити фізично. Ми тепер зрозуміли, що лише винищивши цю породу, що дуже просто міняє колір, колишні «вершки» країни, — ми доб'ємося волі.

— Бити їх, гадів, — шипів чоловік з блакитними очима, в яких сидів старий степовий хижак, — комісар першої української дивізії Чорновус.

Він дожидався нас уже дві години у Дроздовиці й нервувався від жадання побачити всіх молодців тайного ревкому.

— Цих ми не пропустимо. Інакше розсосуться гади. Тоді поодинці ловити буде важко. Відразу весь блощичник. Хай їдуть до міста.

На ранок ми дістали відомості, що до Городні прибуло нове військо з Чернігова та з Терехівки.

Увечері я був у штабі Таращанського полку, за три верстви від міста. Їв сало з сковороди й циганив у батька Боженка п'ятсот рушниць. Батько, що сам хотів захопити місто, не хотів давати їх, хоч гулящої зброї у нього був цілий обоз. Чорновусові довелося наказати йому.

Батько сердився. Він знайшов ще інший вихід. Ми обміркували план нападу.

— Зараз увечері військо займе станцію, і ми спробуємо почати переговори, як належиться,— приговорював батько,— та вони, звичайно, стануть дибки. Тоді завтра дамо бій.

— Покажіть мені на мапі, де стоять ваші загони. Хай тут тримають застави,— приказував він.

І скрізь нам припадали лише «застави».

Всю активну роль батько брав на себе.

Я пробував був перечити, та побачивши, що з ним нічого не відєш, слави переможця він не хоче відступити заздалегідь, а вирішив не сперечатися і діяти згідно з тими можливостями, які у нас тут лишаються.

За півгодини, слідом за кіннотою з артилерією позаду, ми виїхали з села і зайняли станцію. З гуком, але без бою.

Один гарматний постріл для шикy. На станції тинялися лише сторожі, та стояв один порожній ешелон з готовим паровозом.

Німецького апарату на станції не знято, і батько Боженко подзвонив німцям і заявив, що він зайняв станцію і вимагає негайно вислати представників цивільної й військової влади: гетьманської, петлюрівської та всіх, що водяться у місті.

Німці обіцяли. За півгодини комендант Пашкевич виговорював умови (телефоном) — одвести кінні роз'їзди і дати їм змогу вислати свої для охорони парламентарів.

Боженко відповів, що те, що він зайняв — зайняв, і нічого одводити не буде. За безпечність делегації ручиться. Але коли за півгодини не виїдуть, він займе місто.

За годину до станції стали під'їздити сани та верхівці й заходити в залу першої класи німці та українці, цивільні й військові.

Я виїшов у другу кімнату, двері до якої були розчинені навстіж, і почав стежити збоку. Переговори були кумедного характеру. Надто в тій частині, де Пашкевич розхвастався перед Боженком силами, що є в його розпорядженні: отаман Петровський — дві тисячі чоловіка.

— Ви не перебільшуєте? — спитав батько.

— Ні, оскільки я знаю, у нього саме стільки.

— Ну, то я загну цей палець на своїй руці, — сказав батько.

— Ану, товаришу Петровський, іди сюди. Ти чув, як лічать

Побачивши мене, Пашкевич зблід:

— Ви тут?

— Де ж я міг бути, добродію гетьманчуку? — спитав я, вмить зриваючи дипломатичну машкару, що так мені осточортіла.

З цього місця переговори набрали вже певно ворожого характеру. Пашкевич лютував. Батько підсміювався та підбивав його.

Врешті Пашкевич сказав, що він перериває переговори й готовий прийняти бій.

— Завтра, о восьмій годині по півночі я візьму місто, — відповів йому батько. — Бій починаю о пів на восьму.

— Побачимо, — сказав Пашкевич і вийшов. Слідом за ним потяглися цугом усі німці.

Батько окликнув німців:

— А ви, товариші німці, щоб сьогодні і духу вашого тут не було.

— Як? — загаласували німці. — Нам ще Петровський не повернув кулеметів. Без кулеметів ми не поїдемо.

— Розіб'ю на гамуз! — крикнув батько й підійшов до щойно принесеної польової телефонної коробки. Він узяв трубку:

— Антошин! До бою! По німецькій казармі дві гармати. Вогонь! А тепер ще раз питаю: заберетеся геть, чи ні? Ешелюон стоїть. Можете озброїтися.

— Ні, — відповіли німці.

— Вогонь! — скомандував Боженко. — Черга! Вогонь!

Гукнуло двічі.

Батько запропонував німцям довідатися через свій апарат про наслідки гостинців.

Німці пішли, і за дві хвилини, увійшовши, вони дали згоду виїхати з міста протягом шести годин.

— За дві години! Ані хвилини більше!

— За дві гатитиму по казармі. Розіб'ю ущент!

Німці козирнули й зникли, перше знову до телефона, а потім до коней.

Обидва гарматні влучили просто в німецьку казарму. Антошин умів збивати вночі хрести з дзвіниць. У нього була німецька мапа міста та околиць. Тож ніякого дива тут не було. 105

Німці забралися.

Я поспішав до своїх. Цілу ніч наші гасали по селах та забирали в куркулів коней; цілу ніч літали сани з партизанами по місячних полях.

Одного п'яного партизана я сам облив холодною водою й витяг на мороз, наказавши його товаришам завтра разом з ватажком бути у строю. О шостій годині ранку. Ані на хвилину пізніше.

На світанку з десяти боків у місто влетіли: з півдня — ми, з півночі — Боженко. О восьмій годині ранку місто являло собою ясночервоне поле червоних квітів на білій скатертині снігу.

Так купувалося волю.

Я шойно вислухав лайку батька Боженка:

— Мою славу перейняли, босва проклята! Ти не послухався бойового завдання, Петровський: я тобі покажу!..

Я йому простягнув наказ, що підписав політком штабу дивізії: взяти участь у бою.

Його дав мені Чорновус.

Батько зненавидів Чорновуса.

— Жадної погоджености в діях, — бурчить сивоусий київський слюсар.

Бій тривав п'ятнадцять хвилин. Жаден офіцер не вийшов з Городні.

НА ДЕНІКУ

(1919)

Шумить-гуде край Городні: Чорновус та Денис на Денікіна браву ведуть. А Лось — воєнком — по порожній стайні ходить та лається: Денис усіх коней під своїх партизанів побрав. Помстився Денис на Лосеві за його капітанську пиху. Не зрозумів Лось ходи епохи, не вчув духу буйних років. Залишивсь внутрішньо при погонах та при старому світогляді. Не вистачило йому крил у душі та пороху в серці, щоб спалахнути і стати іншою новою людиною.

Ще від самого повстання не терпіли вони — Денис та Лось — духу один одного, мов собака кішку.

— Тримайте його під прицілом, — сказав Денис морякам — Антонові та Павлові — з тайного комітету, — по-моєму, йому лише мобілізацію проводити та ще в інтендантській частині нам придається.

Антін з Павлом переморгнулися, ляснули по-братерськи один одному по плечу (балтієць з чорноморцем) і сказали приязно один одному:

— Ух, ти, гад!..

А потім:

— Душу з тебе геть!..

І завелися боротися, мов кошенята, по п'ять пудів вагою кожен.

Десятипудова громада їх повалилася додолу...

Так ще з повстання помітив Лось після бою у Городні одного чоловіка з мавзером та націлився на мавзер і на чоловіка, як на сало:

— Добре було б обеззброїти, як я є воєнком, та мавзера забрати.

Хоч і старорежимний був капітан Лось, але дуже мріяв про зброю.

— Ти хто такий? Хто такий ходиш? Мавзер при чому?

Хлопець не спляхував — при боді, мовляв.

— Звідкіля взявся, кажу? Я тебе не знаю.

Немов усіх чисто на світі Лось мусить знати, як є він воєнком або оракул.

— Я, — каже хлопець, — колишній гайдамака, а тепер нібито червоний стрілець.

— Червоний? Ось як! Гаразд. Ходімо до ревкому!

І провів хлопця.

— Ось він — гайдамака!

Ех, не здогадався Лось і промахнувся: у ревкомі сиділи Денис та Петро (брати) та два морячки (як відомо, теж брати). Це — ревком.

Поки гайдамака каювся та клявся, а Лось його допитував, Денис мавзера зняв і оглядав його, як молодий батько новонародженого сина, — мовляв: одоробло ти моє розпрекрасне! Як це ти на світ народився! Ну, де ж було такий дитиночці з батьківських рук та до вітчимових (тобто Лосевих) перейти!

Гайдамаці, як розкаляному, сунули Денисів наган замість мавзера і відіслали у батальйон. Не загинати ж хлопцеві. Та ще такому одчайдушному: учора був гайдамака, а сьогодні проголошує себе червоним і ходить по білому світу, як ні в чім не було — не боїться ні грози, ні хмари.

— З дурости та клясової несвідомости... Котись і будь вірний революції.

Поляскав Антін його приязно по плечу і виростив цією червоною своєю рукою над гайдамакою червоні крила.

Лось розприндився:

— Я знайшов чоловіка, і мавзер мій, бо я воєнком, до того ж...

— Що ж, що ти воєнком? Тобі, значить, барاخло збирати? А ми — ревком, і наше діло активне, бойове, тому йди та роби своє діло.

Запам'ятав Лось невдачу з мавзером. Помстився на гайдамаці: мучив його, мучив у багальйоні усілякими допитами та розпитами, поки той не виїхав до дійової. За три дні довів — і слава воєнкомові.

А Дениса теж кусав довго і в хвіст і в гриву... Стежив, при-
108 мружившись, з свого воєнкомівського віконця за всіма вулич-

ними діями Денисовими: на якому той коні їздить по місту і чому зовсім не ходить пішки.

— Коня люблю, — одрубав Денис, — і революція — справа спішна, а не піша. А ти сиди та порайся з канцелярщиною, капітанське твоє...

І дев'ять місяців Лось на зброю при боді всіх прохожих жмурився, чи не зателіпається ще мавзер на його щастя при боді. Та ба! Рідка річ — усі в боях вийшли!

Так ось і ходив тепер Лось по стайні... і плювався на порожні стійла...

А які коні були!

«Усе перевелосся, Лосю!» — здавалося, казав йому з кульбаки Денис, що поскакав попереду своєї запорошеної чубатої сотні.

Шумить-гуде край Городні.

Музика у перукарнях, з реклями-шевелярами по вітринах, «яблучко» розказує. А Чорновус на коні, та такому коні, що з його горобця впіймати можна, промову каже. Та ще на стременах устає, немов паочно хоче показати височінь свого завзятого революційного серця, і махнувши рукою музикам, що в запалі не помічають його наміру, він каже промову:

«У вухо йому блоха влізла та зробила його божевільним», — кажуть про нього в оркестрі.

— Това-а-а-риші! — гукає Чорновус. — Ось відряджаємо Дениса з партизанами цілої робітничої класи на зламаний учора вночі фронт. І гадаємо, що не віддасть він наші місцевості під конита контрреволюційної гідри, не прийти сюди білим... Надія на те, що дужим ударом головної кінноти своєї вижене він білих за Мокошинський міст, що вони його перейшли... Ми залишимося тут, щоб...

— Досить, Чорновусе!

— Ма-а-арш! — гукнув Денис і буркнув Чорновусові, що підскакав до нього:

— Поки ти вправлятимешся у красномовстві, Денікін до Городні дійде...

Чорновус витер закипілі нескінченною промовою губи.

Поки причепляли паровіз (завсідний саботаж залізничників! — бурчав Чорновус), на платформі танцювали. Танцювала вся сотня. Кому охота перед смертю сумом цікавитися.

Помирати, так гучно помирати!

Коні теж грюкали по вагонах підковами, немов не хотіли відставати від людей.

Хто обпоїв людей і коней і чим!

Серпень місяць — повітрям! Довге горе людське — мідним духом, та дужі матері-селянки — колись гарячим молоком.

З жадного спирту у дев'яносто шість не бути таким хмільним.

Розсілися по вагонах, ніжки позвішували танцюристи (у ногах танець ще лишився) і поїхали співаючи...

Даймош!..

Проїхали три станції. Вечоріти стало. І пісні враз замовкли. Люди потюпалися й поснули на паротягах, схилившись один на одного перешумілими головами.

Денис не спав. Нараз узяли його думки:

«Куди їдемо? У смертельний бій, як говориться. Як жив, що бачив, і що було б з мене, коли б...»

І життя з погляду сьогоднішнього дня здавалося таким дитинством. Добре, що дожив до сьогоднішнього дня — і придався хлопець.

Подумав і про жінку, і тут лише помітив, що замість жінки любить він зараз бій, відвагу, сміливість та волю, і що жінка зробилася маленькою крапкою, та й та швидко згасла. Та й ні до чого. І зовсім вільним і парубком почув себе Денис.

— Та-а-ак! — сказав Денис і збудив Антона. — Антоне! Та уставай же ти, гадюко: швидко дома будемо. Самовар поставимо.

— А? Що? От і добре...

Спросоння Антін повірив у самовар, і в очах йому заблищала лужена мідь, де відбивалися мрії.

Денис зареготався.

— У-у, паскудо ти паршива!

І Антін ляснув Дениса так, що той ледве втримався на ногах і мало був не вивалився з вагона у чисте поле.

Тут Антін злякався і вмить прокинувся з переляку.

— Давай справи обговоримо.

І, присівши карачки, Денис потяг за ніс Антона і перейшов до діла.

— Штани везеш? — спитав Антін.

— Мабуть везу: Чорновус щось у кобурі мені напхав і казав, що для дивізійного.

— Подивись, чи є? Треба до дивізійного з подарунком, ачей, кулеметик якийсь дірявий видуримо. Ти в Лося усе забрав?

— Геть чисто, — відповів Денис. — Три кулемети маємо. Не журись! Та за штани вторгуємо один, в Локотоша.

— Отже, при цілковитому бойовому...

— Стоп!

Поїзд струхнув вагонами і став.

Дивізійний спав на мапах, розісланих на столі, коли увійшов до нього Денис із штанами під пахвою.

По кутках стукотіли телеграфні апарати.

— Локотош ти будеш? — збудив його Денис. — Штани на, бери!

— Приїхали?

— Дайош маршрут!

І зразу напер Денис усім складом на сонного дивізійного, що вже прикладав нужденні півсуконні шаровари на те місце, де їм належало бути.

— Та чи нема в тебе, братіку, завалящого якого кулемета, у нас зовсім нема.

— Ех, кулемет, кажеш? — відгукнувся той. — За штани спасибі. Дам тобі кулемет. А щодо маршруту — затримки не буде. Хоч зараз вирушай. Він за міст пішов. Коло мосту у мене є кому. З Брянську радянська Росія прийшла, вона й одсунула їх за міст, а ти бери правий бік Десни. Ось тут...

Дивізійний тикнув у мапу.

За півгодини вісімсот копит ударили в берег Десни і стали.

Світанок. Бойовий наказ отримано. Денис не виспався — співали цілу ніч, і, об'їздячи шереги по строю, він говорив захрипим, втомленим голосом, немов говорив сам із собою:

— Братва! Я від наказу відступитися маю намір. Я вивчив становище. Локотеш утомився, йому запаморочило. Все в них тут заплутане. Хай же мене хоч розстріляють, а я піду своїм маршрутом у розріз на переріз і знаю, що так буде діло.

— Так ти не сумнівайся, — відповів хтось із шеревів, — раз так, то й так. В чому сповідатися?..

Кінним не терпілося. Поривалися у бій: хотілося тіснити ворога, як хочеться у танкові тіснити дівчат. Рум'янцем горіли лиця.

— Ну, хлопці, гаразд, — підтягнувся Денис, оглянувши рум'яники братви, — за мною, марш!

І вісімсот копит знов пішли за Денисом, як гомінкий кильватер іде за швидко поплилим судном. Курява, іскрячися у косому промінні світанку, золотою канвою зашила кінноту, що пройшла вже. Попереду бігла піша розвідка з славетних бігунів. Правда, вона вийшла раніше, але й зараз рівнялася з кіннотою, що йшла ристю, і не хотіла відставати. Книр біг, через плече показуючи свої чудові зуби, що перед їхньою посмішкою здавалися сотні красунь, а тепер мусили здаватися ворожі сотні.

Він казав, підморгуючи Денисові:

— Розкис, Денисе?

— Не знаю, Книре, що мені, мабуть із'їв щось погане, — відповів Денис.

— На, покури мою люльку, від неї вся погань проходить, слово честі, — простяг йому люльку веселий Книр. — Та не розкисай, дві сотні мишенят ведеш.

— Та вже не ти ведеш, порося! — наїхав на нього Денис і відтиснув геть з дороги. Не плутайся ти під копитами, розіб'ю.

І Книр побіг далеко в поле по колючій стерні босими ногами, сміючися та вищиряючи свої білі зуби.

Ось він і міст.

— В ім'я вівса та сіна!.. — перехристився Душко.

— Ех, братіки, міст видно! — гукнув Книр, знов біжачи, чисто той хорт, обік Денисового коня.

— Гостри ножі, кусай шаблі, — теревенив він, але, видно, почав хвилюватися бойовим хвилюванням. Ніздрі йому роздулися й напружилися.

Видно, почувши хвилювання вершників, що прибрали хваць-

кої постави на кульбаках, і коні стали водити вухами і роздувати ніздрі. Денис мигцем подивився на Книра, що знов щось базікав, але вже не почув, про що той казав. Помітив лише схвильоване його обличчя і зараз же забув про нього, в мить зібраний та зосереджений для однієї єдиної справи, певніше — для одного єдиного руху.

Він відчув себе немов зробленим з того ж матеріялу, з якого зроблені кулеметні стрічки, що перехрестили його груди.

«Куля мене не візьме», — чомусь подумав Денис, уявивши себе суцільним панцером.

«А шабля візьме?»

І, не відповівши собі, Денис раптом вихопив шаблю й помчав на міст на весь кар'єр.

Тільки з'їхало на міст двісті вершників, з другого краю, виїхавши з-під кручі, раптом з'їхало стільки ж ворожих вершників.

Завзятий їх командир у червоній черкесці піднімав угору голову коня на мундштуках, грав ним і реготав.

Весело їхали білі вмирати, і на ці завзяті веселощі їхні гнівно прихмурилися партизани і разом спинилися.

Стали, як один, немов корінням угрузли в землю, не зіб'єш — до землі приросли.

Хоч під ногами був міст, а не земля, силу землі у собі відчували мужики. Рідну теплу землю, з якої віками здобували вони хліб.

На легковажність святкового западу відірваних од усякого ґрунту людей, що зробили з відваги ганець смерги, йшла рубатися сама земля, примружившись лівим оком кожного партизана.

Денисові передалася із запахом кінського поту ця земляна сила, що йшла за ним, і він сам важко осів на коня.

Несподівана павза переходу від швидкого руху, яким червоні з'їхали на міст, до повільної стриманої ходи убійчо вилинула на ворога, що в запалі розлетівся і сподівався зустріти такий самий запал.

Масовий гіпноз певности та віри партизанських согенів у свою нездоланність панічним жахом дихнув в обличчя ворогів. І не доїздячи трьох останніх сажнів до місця герцю, ворог теж спинився в ослабнім роздумі. Тоді Денис, вибравши момент, 113

ураз підняв шаблю і рушив свої сотні. Після кількох шабельних ударів по мосту пролунало: «Здаємося!»

Подалася вся маса білих і опустила хвацьки підняті плечі. Але червоні не відповідали нічого. Денис все їхав, рубаючи направо й наліво.

Нечувана річ: жаден ворог не підняв на його шаблі, а він не оглядався назад і не чув і не бачив, що там за ним. Так і проїхав він сам один, рубаючи направо й наліво, на той край мосту.

Лише там оглянувся Денис і побачив, що він сам. Та в ту ж мить, як він оглянувся, на мості почалася рубанка та тиснява, що обернула людей на купу скривавлених, здавлених тіл.

А Денис стояв і думав:

«Вір хоч у горіхову лущайку, якщо здатний, але твердо, вір — і горіх тебе не зрадить, і горіх тебе врятує».

І лише подумав, — раптом зовсім думати перестав... Очуняв вже гойдаючись між коней на натягненій таші, і спитав:

— Перемогли?

— А звичайно, — відповів Дроздик.

— А звичайно, — відповів Душко.

— Як янголи — з обох боків, — кинув про їх дотеп Книр.

— Що в мене порубано? — питав Денис, пробуючи ворухнутися, але зрозумів, що скручений по руках та ногах, як сповита дитина.

— А багато чого порубано, а більше потоптано, — відповів Душка. — Та ти не сумнівайся, видужаєш.

— Так, видужаєш! — вередливо, мов дитина, з сльозами в затремтілому голосі сказав нараз Денис, зрозумівши, що тепер уже не доведеться напружуватися, і відчувши через це втрату і немов би сирітство. Алеж солодка ніжність товариської уваги, що її він відчував близько, як у дитинстві від материного голублення, заспокоїла його, і він заснув.

ДАНИЛО ДАНБАС

(1919)

Данило був улюбленець не тільки свого ескадрону, його знала вся дивізія і з палких промов на мітингах, і з щоденних подвигів у боях.

Про нього казали не за шаблоном, що «куля Данила не бере», а особливо підкреслюючи це. І правда: коли він говорив, коли він бився, він був, немов зачарований, і у свій стан, як у гіпнозу, втягав усіх. Казали про нього і що «в сорочці родився», хоч ті, що говорили, в чорта смоленого не вірили.

Та надто цією таємничістю Даниловою не цікавилися до пригоди під Чорторизьким, що оповила Данила легендою на тиждень, по якому легенда і все інше чортівиння, про яке сказано попереду, зникли: Данило роз'яснився. І ось як це було:

Їхали від Бердичева на Дубно ешелюном у серпні 1919 року. Коні топталися над головами сонних козаків і відганяли хвостами — удень мух, а вночі комарів, «краще від дамських віял», як дотепно сказав Данило.

Данило любив у поході співи. Але, ідучи в бій, забороняв не лише співати, а й говорити: «щоб тямки більше залишилося».

Але пісня була традиційна на відпочинку, у переходах та переїздах. Тому пісню співали цілу місячну ніч, як завели з вечора.

Українським пісням, як і степам нема кінця-краю. А то співали ще донських, коли не вистачало своїх. Донські — сумні та журливі. У них більше роздуму, ніж лірики, якої повні українські пісні.

Але ті, кому слухати, спали, та все ж пісню чули, як чує колискову сонна дитина. Замоквни — прокинеться.

Раптом Данило прокинувся: кінь невароком зачепив його копитом по голові і вибачливим поглядом дивився на Данила. Данило вилаявся добродушно і ліг був спати, але що пісня, 115

якої співали в цей час, була козацька (донська) та нова, то Данило знову підвівся:

Що, Генжовцю, невеселий?
А чи то дівча ласкаве
В час звичайний не прийшло?

Данило прислухався, підхопив мотив і теж заспівав незнайомої пісні, так, немов співав її зроду.

Коли скінчили, запитав:

— Де взяли пісню?

— Тронька шахтар сказав.

— А Тронька де?

— Тутечки я, — відповів з-під коня, що схропнув, Тронька.

— Більше не знаєш донських?

— Як не знати!

— Що ж ти не признаєшся! Співай другої.

Тронька заспівав:

Гей, Доне-Доночку
Розливний,
По тобі не плава
Дуб різьблений.

Коні слухали, люди спали, а ті, що співали, теж майже спали, пісня бо уводить людину кудись між сон та дійсність, надто, коли співається вночі від душі.

Так на Україні сплять щоночі по всіх селах, по-пташиному, не сплять, а співають цілісіньку ніч, а вдосвіта очі примружать, та й до праці. Це всім відомо.

Так і спали козакі. І ті, що спали, і ті, що співали, були між сном та не сном. Спали й коні, хоч і поглядали скоса, немов слухали пісню.

Гей, Доне-Доночку
Розливний,
По тобі не плава
Дуб різьблений.

У цей час — точка.

Оглушний вищал гарматня, що вибухнув недалеко, разом спинив і пісню, й сон.

Всі схопилися, вхопивши зброю, пильно прислухалися до

Бух!.. Знову!..

Поїзд понав під обстріл.

Чий обстріл? Що за дурниця?

За всіма даними їдемо по завойованій землі. Свої чи що вправляються для розваги?

Задіботіла стрілянина з вагонів — гасло для машиніста. Поїзд попихкав і спинився.

З усіх вагонів висипали козаки. Стали, прислухалися. Тихо. Жадного руху по обидва боки. Зачекали кілька хвилин. Знову: раз! два!.. Два гарматні вибухнули, перелетівши через колію. Прислухалися до луни і почали виводити коні.

Де була артилерія, що стріляла, приблизно можна було пізнати.

За п'ять хвилин з високого насипу, майже під урвище, посипалися вершники і подалися в тому напрямку, що його визначено на слух. Поїзд лишився, але й стрілянина раптом замовкла.

Данило їхав попереду, запалюючи сірники та освітлюючи триверстку в руці.

— Мабуть, з Чорторизького шмалять! — буркнув він.

За півгодини їзди наткнулися на ворожу кінну розвідку. Збили й покришили її. Сім трупів у галицькій формі лишилися валятися у дорожній куряві.

Ніч була місячна і якась чарівна, які бувають лише на Україні. Проїхали якесь велике, довге, темне село, що спало, мов крокодил. Поколупали шаблями в зубах у нього (розбили кілька шибок). Воно не прокинулося.

Ішли по траєкторії гарматнів, що летіли, мов таємничі нічні птахи, перелітали над головами і лишали у повітрі верескливий слід.

І раптом виїхали на луку.

Цілком казкова була ця лука й зачарована, як і вся ця місячна ніч. Де-не-де височіли на ній стоги і здавалися більшими, ніж були насправді.

Геть усе було перебільшене у цій місячній сляві. На скошеної траві грала роса, і корінний дух болотяних випарів солодко дурманив голову.

Раптом Данило махнув рукою.

— Гайда! Недалеко до Чорторизького! А я залишуся.
Посміхнувся й од'їхав до стогів, а за ним душ п'ять охочих.
Карпо Душка виїхав уперед і повів сотню, а Грицько Душка
(заспівувач) звернув у слід за Данилом до стогів.

Позіскакували з коней козаки просто на стоги і коней так
лишили. Та й послули в ту ж мить, як убиті, усі до одного.
Лише Данило пробурмотав, засинаючи, що «добре б!..»

Та ніхто його не почув — усі спали.

— Дивне діло із Данбасом, — сказав, посміхаючися, Заяць,
виїхавши обік з Карпом. — Ніколи цього не бувало, щоб сотню
покинув.

— А чорта йому тут робити. Що ж, ми самі не впорає-
мося? — ворухнув вусами Карпо.

І голос його, і весь тон розмови, і маніри людей у цю ніч
були ні до чого неподібні, немов сонні, одурманені ніччю.

Усім здавалося, ніби сплять, і, їдучи, багато хто покручував
та сіпав вуса, щоб переконатися, що є на тобі обличчя і звуть
тебе, приміром, Самійло Самійлович Самійленко.

Дайш!

Виблиснули шаблі і зникли у дворі Чорторизького замку
(старовинного замку князів Потоцьких).

Коли б стояли за муром, то можна було б подумати, що
раптом поспипалася на дощаний поміст льоху картопля, — так
дружно і разом застукали копита по мосту, вбігаючи у двір,
обведений ровом (ще старовинний). І раптом замовкли, попавши
на пісок.

Тепер, коли б стояли за двором, чути було б серед клекоту
й брязкоту шабель шипіння:

«...Е, пся крив!.. матка!» «...в бога господа!»

Хутко з двору стали вибігати й ховатися, рятуючись, у тем-
ряві білі поляки, чорні від жаху та від ночі. Не допомагав
і місяць їм побілішати.

А в дворі вже лунав дружній регіт переможців.

Коли б увійти у двір, можна було б бачити таку картину:
шість мортирок, закинувши горла у небо, залякли і не кахи-
кали більше, відпльовуючи чавунні горіхи. Довкола їх валялися
трупні гарматної прислуги, що не врятувалася, і де-не-де ще
живих дорубувала сотня, ганяючись по круглім подвір'ї замку,

кругом величезного квітника, із стовпом соняшного, а тепер місячного годинника, навколо якого й мостилися мортири.

Із самого будинку, порозчинявши навстіж вікна, пробували стріляти ворожі гармати, що врятувалися од рубання. Більше нікого не було видно у цілому замкові.

Незабаром замовк увесь будинок, і чути було лише веселий сміх переможців.

У будинку відразу засвітилися всі вікна, і на чорному дворі, ховаючися за рогами, шепотіла та христілася двома пальцями стара прислуга замку.

Чого ж вона христілася?

Данило раптом прокинувся і злетів на свого Кустика. Так звався Данилів кінь, відомий усім. З ним і тепер здоровкаються на базарі у Глухові колишні Данилові партизани-сотенники, коли Данилова теща приїздить ним у понеділки в базарних справах до міста.

Здоровкаються з конем, згадують добрим словом хазяїна, що пропав без вісти, й кажуть: «нема його вже живого». Та ніхто цьому не йме віри,—Данилові та пропасти! Цього не може статися із загартованою, дужою людиною, що вийшла переможцем з доброї сотні добрих боїв та ще й од гніву своїх одного разу. А це страшніше, звичайно.

Та не відступатимемо, як не відступав ніколи Данбас.

Данило влетів у кульбаку з розгону й гукнув:

— По конях! Гайда за мною!

І гукнув так, таким свіжим голосом, як свіжий був світанок над лукою, що нараз змінилася після ночі і зробилася звичайна, реальна та буденна. Нічні чари зникли, як не бувало.

У Даниловій голові не було і рештки тих сонних чарів, що були вночі. Він був здоровий та тверезий, як буває твереза людина, що після доброї напійки облилася холодною водою.

Світанок був тверезий, і тверезі мчали п'ять вершників за Данилом на Чорторизьке.

Ніхто не тямив, як усе сталося, що було вночі, як сталося, що вони опинилися на стогах, і де решта сотні.

Та не тямкою і згадкою, а якимсь інстинктом відчували вони, летючи слідом за Данилом, що мчать до своїх і що сталася біда.

Цей тривожний настрій від Данила передався усім. Передчуття лиха й тривога зростали, в міру того, як їхали. Мороз ішов поза шкурою, і хлопці стискали острогами й шпорили нагайками коней, пригинаючися до грив від швидкого бігу та поспіваючи за Данилом, що пустив свого баского рисака кулею.

Мов куля влетів Данило у сонний двір Чорторизького замку, зачарованого сном.

І було все недурно.

Ось що побачив Данило і з ним інші п'ятеро, коли увійшли до будинку:

Велика кімната з алькіром — князівська опочивальня — обернена в...

Далі валялися дві на смерть зівалтовані жінки. А кавалеристи сиділи на столах і на чім попало й чекали...

Ні! Ніхто ніколи не бачив такого гніву! Ні! Ніхто ніколи не зазнав такого почуття!

Мов блискавиця, що розряджає хмару і не може її відразу розрядити, раз-по-разу махала шабля над Даниловою головою.

Семеро товаришів по славних боях та по славних ділах умить зарубані лежали на килимі.

Данило підійшов до панії (це були княгиня Потоцька та її дочка) і нахилився.

На хвилину жалісливе обличчя його знов зробилося кридцеве, безвиразне: такі обличчя бувають у буйних божевільних.

Два вимахи лева зробили своє діло. І Данило вийшов.

Він ходив, немов не чуючи себе, і п'ятеро ходили слідом за ним, немов прив'язані вірьовкою.

— Спалити! — скомандував Данило.

І замок запалав. І сотня розтягла стріху величезної стайні і обклакла замок підпаленою соломою.

Данило стояв на ганку у полум'ї пожежі і про щось думав, видать, про щось зовсім стороннє.

Повз його пройшов, вийшовши з будинку, Яковенко, покосився на нього, перетяг на поясі мавзер у футлярі з їдкою зневагою і постатнівши пішов до коня, що стояв коло гармати, жуючи сіно, приторочене до казенної частини мортирки.

Ще раз покосився на Данила й окликнув його:

— А куди ж?..

Але Данило звів на нього очі і вмить пішов на нього, витягаючи на ходу шаблю з срібних піхов (даровану, бойову).

Яковенко відступив на крок і теж став витягати свою довжелезну — гусарську, за яку його не раз Данило лаяв і звав хитрованцем.

Все це відбувалося на очах у сотні, що мовчки розбирала коні.

Ніхто не сказав ні слова. Всі чекали.

А замок горів і тріщав від полум'я, бентежачи коней, що косилися на нього та сунулися назад.

— Кинь, не витягай! — сказав Данило на ходу, і, вклавши свою шаблю у піхву, проходячи, плюнув Яковенкові в обличчя.

Яковенко втерся і сів на коня.

Данило обернувся до сотні і став давати розпорядження, як узяти гармати.

Козаки припрягали коні до передків, та посторонки були одрубані, і доводилося сточувати.

Почалася звичайна метушня. Все увійшло в норму і пішло своїм порядком. Гармати взяли.

І Яковенко, та й сам Данбас, позлізавши з коней, поралися й спорилися за те, як запрягати.

Опівдень навантажили шість гармат на поїзд, що маневрував цілу ніч впововж колії і тепер знову під'їхав до того місця, де вночі з нього скотилися козаки.

Рушили.

Ніхто не співав і всі мимоволі скося поглядали на Данила.

Усіх він тягнув до себе, немов розуміли, що треба йому поділитися словом, та не вмів чи не знаходив, чи ще не дійшло таке слово.

У Яковенка ж був вигляд задерикуватий, він усе топтався поміж коней, де треба й не треба, лаяв, навіть бив їх ні за що, ні про що, і взагалі хазяйнував.

Знали всі й розуміли, що перше слово Данилове буде до нього.

Та ось Данило повернувся весело й спитав:

— Що, втерся?

— Втерся, — посміхнувшись, відповів Яковенко.

І Данило повернувся з якимсь звичайним запитанням.

Все разом було скінчене, у всіх на серці полегшало і всі разом забули про безславно загиблих товаришів, немов і не було усього цього. Полягли немов у бою і вже не згадувалися. Попереду були нові справи.

Та от минуло два тижні. Наші полки взяли Дубно і врізались у клин — на Радзівілів. (Тут поляки й петлюрівці зійшлися клином — тут у Петлюри стався той політичний провал, через який він поїхав тоді ж до Парижу обмірковувати безглузде становище).

Його галичани, що не терплять поляків, як та кішка не терпить собаки, шаблями, що впали на голови «спільників»-поляків, ураз розвалили той безславний бльок, що до цього фактично існував, та що його не оголошували шовіністичні частини.

Галичани під Радзівіловим дали полякам чосу, і їх перейшло до нас два полки. Петлюрі ж у Парижі накидали за це.

Так ось, у цей саме час із Данилом сталася велика зміна, і чари, що оповивали його в очах усіх протягом шести місяців, спали, щоб замінитися новою силою.

Покликав він якось хлопців «обрадити справи», як то в нього водилося перед складними операціями. Гадали всі, що з приводу рейду (абож, як тоді ще називалося — «наскоку»). Ні.

— Ось що, — каже, — дарма я порубав хлопців у Чорторизькому, і мені треба про це вашого слова і вашого суду. Коли справді — дарма, то судіть мене так, як я їх судив, — зарубайте тут таки, щоб мене не було. А командувати вами однаково я не буду.

— Та з чого це тобі прийшлося? — спитав Яковенко.

— З того, що тебе не зарубав! — огризнувся на нього Данило, і вперше бачили його козаки злим.

Гнівний бував, як сказано, а злого — не бачили.

— Що ж, зарубати тебе не мудро, — каже йому Яковенко, — та хто ж тоді відповідатиме?..

— Ага! Ось тепер ти втямив!

Зрозуміли Данила і всі.

Йому тільки й треба було, щоб розуміли всі, яку відповідальність перед собою несе людина.

БОГ БОГІВ

Ще з так званої нейтральної зони, тобто з тієї смуги землі в півтори верстви над річкою Десною, що звалася ще інакше демаркаційною лінією і відділяла окуповану Україну в 1918-му році від РСФРР (за Берестейською угодою).

Ще з нейтральної зони, куди позбігалось все, що було живого, молодого та найбільш бунтівничого й революційного на Україні, переконавшись в тім, що зорганізована сила дійсніша від сили стихійної і що шарпати німців та гайдамаків по-вовчому з-за кущів — мисливське, а не революційне діло.

До того ж явна демонстративна боротьба під прапором революції буде переможніша й викінченіша, що не може людина офірувати собою в ім'я своєї завзятости, і що не для того дала природа ці сили, щоб пустити їх марно за вітром.

Все збігалось сюди. І ціле літо рипіло, верещало та співало, гуло та горлало, танцювало й билось щось організоване чиймись вже на той час вилитими волями, підпорядкованими загальному завданню та ідеї часу.

Боса, незодягнена, обшарпана, засмагла, голодна, зла, добра й гарна революційна дитина зростала у колись боїв під власні співи. Жила й помирала, знесмертельнивши себе силою революційної діяльності та подвигу.

Нагайка Щерса (учорашнього фельдшера з містечка Сновського, що став сьогодні силою часу та обставин грізним командиром, та нагайка батька Боженка (київського слюсаря, з Таращі родом, що нагадував собою Тараса Бульбу так, як нагадують його всі ілюстрації до Гоголя від дитячих до серйозних і навіть до німецьких гравюр до цієї книжки), — нагайки Щерса та Боженка, заведені не про коней, були з волов'ячих жил і били боляче, а шкуру драти доводилося із забияк, з яких цим людям наказано вимуштрувати перші українські революційні полки.

Ще з неутральної зони завелася ця людина.

— Е-е-е, братіку Гребінко,— сказав батько Боженко батькові Гребінці, розпалюючи люльку над вогнищем, що відбивалося у Десні,— от зробили ми з тобою добру мішень для німців на тому березі. Я гадаю, що померти з кашею у роті було б для нас образливо, хоч і смішно. І — одно діло маювати, а друге — воювати. А перенесімо но усе це за он той вітряк. Крила крутитимуться і від нас з тобою комарів відганятимуть, та й дим не буде так у ніс лізти.

— Правда, давай! — хутко погодився Гребінка, та не так швидко підвівся з місця, тим, що взагалі язик діє самостійно і не завжди сама людина йде за ним.

— Що ж ти? — спитав Боженко, вже спершися однією рукою об землю для того, щоб устати.

Та, видно, не хотілося йому зробити це першому і показати Гребінці, що він боїться німецької кулі чи чогось такого.

А втім, роблячи у себе на пасіці в Таращі колись, переконався Боженко в тому, що поквасливі рухи або ж рухи переляку дратують бджіл, бджоли якось асоціювалися з кулями, а тому на кулі ішов він спокійно.

— А ти? — спитав Гребінка, помішуючи в люльці зотлілий тютюн владним од хмизу дубчиком і виколупуючи його, як непотрібний.

— Та уставай же ти, іроде? Чи на те ж ти пройшов від Таращі до Почева двісті верст і загубив п'ятсот душ по дорозі, щоб, привівши сотню сюди, позбавитися її зараз же, через дурість своєї голови?

І батько Боженко, не думаючи більше, устав і одняв у Гребінки люльку.

Той глянув скося на люльку, як мале на мізюка, похитав головою і теж устав.

І тількищо встав, сів знову, а в далині, на тому березі, розляглося у цей час кілька пострілів, луною прокотившись по ріці.

— Що ж ти знову сів, старий йолопе? — гримнув на нього Боженко, що був відійшов на кілька кроків.

— Стій! Чобіт здійму,— відповів Гребінка,— щось так вкусило, що аж пече. Чи не жарина за халяву впала?

Боженко вже догадався, яка жарина.

— Не здійсмай, — гірше буде. Ходімо за вітряк. Там я тобі здійсму його. Це тобі німецька жарина запала.

І батько Боженко, повернувшись назад, став затоптувати вогнище.

У цей час до них з темряви підійшов досить високий чоловік гордовитої постави. Важкі, міцні плечі одкидали його всього назад, а черево при тім було в нього підтягнене, як у доброго коня, і нагадував він молодого баского коня, що гордовито несе свої круті груди. І коли засміявся, викинувши люльку з рота і втершись рукою (міцна була люлька), то й зуби в нього показалися великі й білі, мов у коня.

«Зовсім лошак!» — спало на думку батькові Боженкові.

— Гей ти, жеребцю, — смієшся. Підведи старого, та дай йому дійти зі мною ось до того клина. Там каші попоїси...

— Гаразд! А за кашу спасибі. — І, підійшовши, поміг Гребінці підвестися і тихенько повів його.

Гребінка волів ногу, кректав і гмикав, щоб нічим іншим не зрадити пекельного болю у нозі і якось не помічати його.

А кров уже текла по чоботі струмком.

Тільки вони сховалися за вітряк і почали були вогнище розпалювати (хотли — народ завзятий, і раз рішили кашу варити, то хоч убий, а зварять), при чому розпалював прихожий, подібний до коня, а Боженко тим часом, знявши обережно чобіт Гребінці, перев'язував його й казав:

— До кістки не дійшло. Нога не ламається.

Тільки затріщало вогнище, нараз стрілянина почалася така з того берега і з цього, що Боженко почав розуміти, що тепер не до каші і треба йти.

Він подосадував, що каша лишиться недоварена, та потім зміркував, що Гребінка ранений іти тепер не може. Огже він і доглядатиме каші, і каша не пропаде, а таки звариться.

— Ну, ти сиди тут та мішай кашу, Гребенюку, — назвав він товариша по-земляцькому, по-вуличному, розчулившись над його становищем, — а ми, того, підемо подивимся. Гайда, хлопче! — підморгнув він чоловікові-коневі, і зникли обидва у нічній темряві, залишивши Гребінку самого.

Лише тепер, лишившись сам один, Гребінка дав собі волю 125

і трохи застогнав; видно кістку все таки пошкодила німецька куля.

А стрілянина не вщухала.

Що ж було там?..

Та попереду доведеться відступити й розповісти, яка пригода була ранком на вокзалі. І пригода ця була на очах Гребінки, що допіру прибув з-за Десни і привів на нейтральну зону, як Тарас Бульба на Січ, своїх, тільки не двох, а сотню синів (і між них одного рідного, що потім уславився). Та чотири сотні синків розсіяв він по дорозі, пробиваючися крізь окупантські лігва, поки пройшов від невчасно повсталі Таращі до рятівної «зони».

Потріщали таки в Таращі німецькі та гайдамацькі кістоньки. Ну, та й нашим червоним кісткам дісталося таки.

(Гребінка думав про свою, зачеплену кулею кістку і тому все бачив у «кістковому», так би мовити, розрізі).

Так ось яка сцена відігралася на очах у Гребінки на станції Почепі зранку і про що він тепер згадав.

Боженко, старий його щирий приятель і товариш, що став тепер тут грізним «батьком», стояв на платформі перед дев'ятьма матросами і, обертаючи газету то тим, то тим боком, тикав нею матросові в ніс:

— Читай тут!

Матрос читав.

— Читай же тут, бісова голово!

Матрос читав.

— Ну, тепер зрозумів?

— Так точно, зрозумів, папашо!

— Зрозумів?!

І Боженкова нагайка проїхалася по матросовій спині.

— Ти що ж це б'єшся, папашо? — повів плечима матрос і плюнув був у кулак.

— Не плюй... у колодязь... — сказав «папаша Боженко» і між розтягнутою фразою знову двічі огрів матроса нагайкою.

— Ти що, неписьменний, липа ти, сучий сину?..

І — ще разок.

Матрос повів плечима і хороше посміхнувшись, сказав батькові:

— Ну, буде!

— Ну, буде! — погодився й Боженко і, віддавши матросові газету, витер рукою піт (як видно, вморився, бивши).

Матроси пішли особливими матроськими веселими ногами (так ходять качки на воду).

— Ти що ж б'єшся? — підійшовши, спитав батька Гребінка.

— Чортова липа! Не тямлять політики. Лише через нагайку до тямі доходять.

— А що?

— Та ось що: отже, ти приїхав, ну й гаразд. Чув, чув... — Батько Боженко похитав головою і ляснув товариша по плечу.

— Ходім у чайну. Там у нас штаб і чай з ляндриним, там тобі все розповім і про все поінформую, — вимовив, загикуючись, батько трудне слово, що лише заводилося тоді в моду і стало найпопулярнішим революційним словом у низах («я» та «р» вимовлялося разом, щоб хоч щось та було на місці).

— Читають у московській газеті, — сівши на стіл, розповідав Боженко, — і за Берестейською, мовляв, угодою, ми, РСФРР, проти німців на Україні ніяк не повинні виступати і жадного потурання в цьому не терпітимемо і всякі сепаратні банди ліквідуємо. Ну, він і лізе до мене з цим: як, мовляв, бути і як, мовляв, розуміти. Виходить, що РСФРР нас не визнає і ми нібито, як самозванці та бандити, не інакше.

— Я йому, сучому синові, повернув медалю з орла та й показую. А на тім боці написано:

«Кожний, що йде проти пролетаріату та його вимог, смертельний ворог пролетаріату, з яким ми боротимемося не на життя, а на смерть».

Гребінка посміхнувся.

— Модно! Та це ж у тій самій газеті!

— А ти що ж, теж політики не розумієш? — примружився на нього Боженко і криво посміхнувшись з-під вуса, під який стромляв чубук, сказав: — розкажи ж про таращанців.

У той час, як Гребінка згадував цю пригоду і мішав кашу, намагаючись якось забути біль у нозі, на Десні відігравалася друга «каша», що була кінцевою частиною тої опери з нагайкою.

Матросів бито за те, що не здобули батькові німецького «язика», як їм наказано. А не здобувши (через невміння), лукаво посилалися на московську політику, так що бито їх за діло, і самі вони це добре розуміли.

Батько дурно не бився.

І ось, діставши добру науку і переконавшись, що влада як треба розуміє реальну політику, матроси рішили постаратися.

— Колесо! — сказав один.

— Колесо! — сказав другий.

Матроський загін, що вважався за комендантський загін при організовуваних на «зоні» полках, увечері переправився човном на той бік і сховавши човен в очереті, пішов здобувати німця.

Німецький дозорець, що був задрімав, був уже зав'язаний у мішок і лежав під доглядом одного вартового у дубові.

Та матросам, що розійшлися, тепер здавалося мало. Після доброї нагайки виконати тільки завдання, — це, брате, школяром бути! Треба зробити над сподіване, не інакше...

І, переморгнувшись і перешушукнувшись у кулак, матросня полізла очеретами до головної німецької стійки у двадцять чоловіка, захопивши для чогось троти (усякий птах свою солому тягне).

Стойка саме в цей час почала палити по боженківському вогнищу і ранила Гребінку.

В ту ж хвилину матроси тиграми вискочили з очеретів на німчиків, і почалася баталія.

Перше в багнети, а коли перекололи один одного, то ті, що уціліли, одбігли у темряву і стали полювати один на одного, як у герці в «зозулю», відповідаючи пострілами на постріл, на звук.

Боженко з конем-чоловіком зібрав усіх, хто був на березі: сіли у два довгі рибальські човни, сам він з кулеметом «львівським» під пахвою, і вдарили на німецький берег «спояснювати політику».

Бій почався з дурниці, а розгорівся не в жарт.

Німці набігли на постріли і з найближчого села до місця бою. Боженко висадив «десант» і почав з ними бій. Билися цілу ніч. А на світанку і Щерс перекинувся на ворожий берег на підмогу Боженкові. І в наслідок сотню німців узято в полон. Решта полягла в бою.

А Гребінка так і сидів над кашею, прикутий своєю прикрою раною до місця, мов дитина прив'язана до важкого стільця батьками, що пішли в гості.

Курачи люльку за люлькою і лаючись, що не судилося йому взяти участі в такому святковому бою, він з досадою плювався направо й наліво і наплював і в кашу. Почав був збирати ложкою плювок та потім ще й зверху плюнув у кашу, переконався, що справа непоправна й відповз од місця свого кашоварського гріхопадіння.

Клята каша.

Що робити з німцями?

Брати їх на той бік — не годиться: політика не велить.

Розстріляти тут — дохле й нецікаве діло. Одно діло убити в бою. Боженко почував потилицю під смушевою шапкою, зблизши її на сиві брови, й замислився.

Та кінь-чоловік знайшов вихід.

Недалеко текла гнила річка, без назви навіть — сама грязюка.

— Потопити німців в оцій гнилій ковбані! — сказав чоловік-кнєзь.

— Хм! — сказав батько й подумав.

Та думав не довго.

— Гаразд, потопимо!

— Рубай очерет, роби плит!

І за годину болотяний плит був сплетений з очерету, кинений на річку і прийняв вагу яких ста чоловіків.

— Зводь їх! — командував багько, і почали зганяти німців прикладами на плит.

Руки в них були позв'язувані поясами назад, і тікати було незручно, та й однаково — попадеш під кулю.

Німці пом'ялися і почали сходити на плит, підгонювані партизанськими штовханами.

Зійшли і стали. Плит захитався. Та німці втримали рівновагу.

Плит був прив'язаний до дерев з обох боків болога тими самими тросами, що захопили магроси. Так і придалися троси. Зрубати або відрізати троси значить пустити німців живцем у трясовину.

— Ну, німчуро, хто з вас може говорити по-російськи? 129

Я перед вашим смертним кінцем, собачі діти, хочу поговорити з вами.

— Я мув'ю! — відгукнувся познанець. Будь ласка, пане, проше пощади!

— Ну, пощади не буде, і я не пан. Для ворогів пролетаріату нема пощади, але є пропозиція.

— Ми теж — пролетарі, — відгукнувся познанець. — Нас погнали.

— Ну, тим гірше, коли ви пролетарі. Значить, ви зрадники, собачі діти! — відповів батько. — Б'ється з тими, хто встав за вас і за весь світовий пролетаріат з одкритими грудьми. Що вам дають ваші буржуї? Ось вам і плата!

— Нехай пан помилує, ми теж б'ємося за червоний пролетаріат.

— Битиметесь? Ну, піднімайте руки, хто згоден битися за пролетаріат, і виходь на берег, а решту потоплю. Та швидше, а то плит порветься!

Познанець закричав дзвінко по-німецьки батькову пропозицію. Всі озирнулися на нього. І він перший вийшов на берег.

Батько його відзначив і мав рацію. Згодом познанець командував німецьким комуністичним загonom у боях 1919 року.

На берег вийшло чоловіка з сімдесят. Решта лишилася.

— Задумалися? Рубай кінці! — скомандував батько, й матроси з того й з цього берега враз рубонули по вірьовках, натягнутих, як струни, під величезною вагою людей, що стояли на плитові, і вірьовки загули під шабельними ударами.

В останню хвилину купка німців із zostалих на плитові кинулася була до берега.

— Назад! — скомандував батько. — Жени боягузів!

Розляглося кілька пострілів, і вони мертві сповзли у багнище.

За хвилину на плитові не було німців, і тільки ребро плити стреміло з багна, та вставали баньки з трясовини.

Батько не забув про кашу і про Гребінку і прийшов їх одвідати.

І каша захолинула, та й Гребінка спав.

Вже серпневе сонце почало дуже припікати ік півдню й людину зморило.

З цього дня Боженко примітив чоловіка, що дав добру раду, як упоратися з німцями, і взяв про нього нараз таку дивницю, що здивувався не жартом.

Чоловік був сибіряк з українських поселенців, що не дійшов до Сибіру після війни (з сибірських стрілків), але оголошував він себе — і це збивало батька з пантелику — «богом богів».

— Я, — каже, — бог богів, цар царів і господь господей, і — справді куля мене не бере.

— Як так, сучий ти сину?

— Та ти не лайся, — огризнувся на батька сибіряк. — Моє діло — ким я себе почуваю. Це з мене не здуєш! Дисципліну я виконую, а яка моя особиста думка про себе, то це вас не обходить.

— Так що ж ти верзеш?

Кажу між іншим.

— Тьху ти! Ось халепа! І ще чесно у вічі дивиться, собачий син! З роду-віку не бачив такого диму!

І згадав батько, що не зовсім людський вигляд мав сибіряк і здався йому подібний до коня.

«Чи не кінського походження?» — промайнуло батькові в голові крізь усмішку, і він сплюнув:

— От дурниця! Ну, та гаразд! Я тебе виведу на чисту воду. Куля тебе не бере! — бурчав батько.

І почав за хлопцем приглядати. Розпитав хлопців: чи не говорюється Сидоров-сибіряк про дурний свій чин та величність?

— Є таке. А загалом хлопець непоганий — свійський. Ну, і справді його вібито куля не бере. Є між нас його товариші, сибірські стрілки, що бували з ним у старорежимних боях, то вони кажуть, що за ним це водиться: справді, куля його не бере.

— Хм... — хмикнув Боженко і положив зробити іспит. Витримає — хай вже буде тоді чим хоче, а так його діло не вийде! Ач, завівся, Мохаммет клятий! Під час революції — та нараз живий бог на двох ногах. Це вікуди не годиться!

Проте, Боженко, як слюсар-і людина обережна й розсудлива до такого діла узявся не зразу. Своїх плянів та міркувань він нікому не казав, а самого Сидорова раз підбив:

— Так, кажеш, куля не бере? От чортовиння!
— Не бере, так точно!
— А ну, стань лиш, спробую!
— Та хоч і спробуй, гріха на свою душу не візьмеш. Я відповідаю — схибиш.

Батько сунув був руку взяти револьвера, та потім знову застібнув кобуру на поясі, узявся в боки і сказав:

— Ну, йди!

«Хм... — міркував Боженко, лишившись сам один. От зв'язався з чортом! Добрий хлопець, вбивати шкода. Коли б не плескав, хай би жив!»

Та все таки цікавість заїдала чоловіка і, кінець-кінцем, наважився батько перевірити.

— Ну, що ж — стріляй чотою, тільки в мене для чотири-чандалів немає.

— Отже, в тебе секрет є?

— Є секрет.

— Ну, то шукай причандали, а то, брате, ти мені обрид!

— Доведеться тобі, папашо, почекати. Ось як візьмемо перше місто, то тоді, будь ласка, — подивися.

І тон такий спокійний, певний, немов людина діло говорить, а верзе ж нісенітницю. Голова капустяна!

І батько почав частіше посилати цікавого чоловіка в небезпечні діла, з яких він повертався живий і здоровий, оточуючи себе легендою в очах товаришів.

Незабаром трапилася нагода з'ясуватися цій справі. Змінюючи позицію, захопили монастир, і того ж дня «бог богів» заявив «папаші»:

— Папашо, причандали є! Давай своїх стрільців. Та тільки для цього час — південь належить, вночі бо усі кішки сірі: бува, і вб'єте людину.

Посміхнувся конячими зубами й одійшов, відкинувши дуже плечі й зовсім спантеличивши батька.

Цей раз батько розлютувався. Він одібрав чотирнадцять стрільців, одзначених у старорежимній, і наказав перевірити карабіни.

Другого дня опівдні Сидоров вийшов на монастирський двір, 132 де чекали на його, посміхаючися, стрільці. Одитий він був

у шпитальний білий балахон. В обох руках тримав по дзеркалу і дзеркало повісив на грудях.

— Це твої причандали?

«Бог богів» кивнув і став у позу.

Батько Боженко сам командував розстрілом. За умовою «бога богів» стрільці мусили стояти за сто кроків.

— Як махну хусткою утретє—стрілай! — сказав бого-людина, махаючи невеликою хусточкою у правій руці.

— Чота... плі!

Розвіявся дим. Сибіряк стояв цілий. Батько плюнув, посміхнувся, і, вилаявшись, пішов, сказавши:

— Везе ж тобі, чортовому синові!

Правду кажучи, Боженко радий був, що козак лишився цілий і в пояснення стрільцям, щоб не було спокуси, сказав:

— Видно, фокусником був. При старому режимі на базарі гроші заробляв би.

«Бог богів» не образився, але твердо натискуючи на слова, буркнув:

— Не для таких ділов я на світ народився. За п'ятак серце не підставляю.

Багато було боїв із серпня 1918 року по серпень 1919. Ті полки, що формувались на нейтральній зоні, розгорнулися вже на цілу першу українську армію і дійшли до самого кордону Європи — до Радзівілова.

Батько Боженко місяць тому ліг на почесний ляфет важкими плечима, й червоні штандарти схилилися над його кріпкою бойовою головою.

Немов вулик, що загув роєм в гонитві за маткою, загуло українське жарке літо у гонитві за волею.

І здавалося, не було дозвілля на такі дурниці, але дивізія визнала, що «бога богів», який обростав легендою дужче, як бородою у безперестанних боях, треба приборкати, а ще простіше — наочно знищити. Є ж край його безглуздим вигадкам, що баламутять бойовий люд.

— Ти все знову, «бог богів»? — спитав Щерс сибіряка, покликавши його у штаб дивізії (діло було в Житомирі), походяючи перед ним в одному чоботі та в одній вовняній червоній

нанчосі, бо недавно був поранений, і лютуючи на «бога богів» удвоє — ще й од нестерпного болю, що чув у нозі.

— А чим же мені бути? — відповів питанням на питання божевільний козак.

— Ось ми тебе випробуємо! Та тільки не так, як Боженко тебе випробовував (щадив він тебе), я тобі усю бригаду дам, братіку. Почесну смерть зроблю. Хочеш, квитки продавай для публіки та оголошення розклеюй, — дозволю; що збереш — твоє. І на житомирських вулицях два дні красувалося оголошення про виклик «бога богів» цілій бригаді і про місце, де мав відбутися цей герць.

О дванадцятій годині дня на освітлений сонцем майдан, повний люду, який оточила заслонна розстріляна стрільців, що приготувалися до розстрілу «бога богів», виїхав на білому коні і в білому балахоні сибірський козак, що називав себе безглуздим ім'ям. Дзеркала висіли на грудях, на плечах, біля ліктів і в руках. Дзеркало ж було прив'язане стрічкою кругом голови і стриміло над чолом. Дзеркало ж було і межі вух коня. Опудало горохове! Але нікому не було смішно. Він виїхав і крикнув стрільцям:

— Стріляйте за третім разом!

Він показав у руці білу хустку.

— Готуйсь! — пролунала команда.

— Стрільці!

— Кулеметники!

— Наводь!

— Е!..

— Раз, два!..

Махнула хустка, і рука «бога» стала спускатися. В цей мент кінь крутнув головою. Козак ухопився за пущений повід, і в руці його майнула хустка.

Пролунав оглушний випад, зацокотіли кулемети, і раптом все змовкло. У колі залізного кільця, що курилося димом, і білий кінь і білий вершник упали відразу червоні од ринулої крові. Стрільці кинулися до місця падіння. Нощі, наготовлені заздалегідь, прийняли його розсічене надвоє тіло. Та він ще дихав. Розплющив очі і показав на рог слабим рухом руки. Санітар з фляш

— Третього не долічилися... Я — за повід... а ви... — сказав «бог», умираючи.

— Догрався, Сидоров! — сказав йому, підійшовши Щерс, якого раптом охопив великий жаль до людини, що марно змирала.

Сидоров лише звів очима на Щерса і посміхнувся. І в цій усмішці зрозумів Щерс усю непохитність віри в себе цієї крицевої вдачі, що її не зламала навіть смерть.

«Божевільний! — промайнуло в голові Щерсові, — але не пахрай».

Однак в усіх інших життєвих вчинках козак був нормальною людиною і ніякими дуроццями не відзначався.

Така сила самонавіювання.

«Гордість революційної свідомости звела чоловіка з ума», — подумав Щерс, — «і загинув він через те, що не вмів сам у собі розшифрувати свого стану. По гордому самопочуттю, що він зазнавав, був він тієї про себе думки, що не інакше, як він «бог богів». Будь письменніший чоловік — не загинув би отак, ні за цапову душу. А все ж дурно я його розстріляв!..»

«Довелося розстріляти бійця, що недоброго слова не заробив, у боях бився, як лев, але баламутив товаришів безглуздим твердженням про себе, і я визнав за конечне його привселюдно розстріляти з його доброї волі та згоди», — сповістив Щерс у штаб дивізії.

ДВІ РУБАНКИ

(1919)

Ми під'їздили до Макошинського мосту, діставши наказ їти на Бахмач і, перейшовши Макошинський міст, розвернулися на обидва боки: «Кідук з лівого боку, Петровський — з правого».

Ми під'їздили до мосту, коли ревнивий Кідук, побачивши денікінську кінноту, що з'їздила на міст, гукнув «марш», і, пролетівши в мене перед носом своїми завзятими сотнями, з'їхав на міст, гукаючи:

— Не дам їм, собачим синам, розвернутися!

Я почував потилицю, ще не розібравши гаразд, якого гідного діла позбавили мене Кідукові маневри і як багато разів краще було б мені не відступати йому цього герцю.

Та, як видно, кавалерійський запал Кідуків був у ньому дужчий за міркування та розрахунки, хоч у бойовому запалі стрижень розрахунку більший, ніж про це можна гадати. Розрахунок Кідуків був у тому, щоб не дати ворогові розвернутися, перейшовши міст — та й годі. А вадрозрахунок бойового запалу був інший — розбити ворога зухвалістю виклику.

Аджеж з'їхати кавалерійською колоною на вузький залізничний міст над прірвою ріки, — це значило б потрапити у клітку.

Таке видовисько могли б явити собою випущені з двох кінців в одну клітку, до одного шматка м'яса голодні леви та тигри.

І в залізничній клітці була призначена така боротьба, тільки не за м'ясо, і не звірів, а людей за людські права.

Чи думає людина про це в таку хвилину? Ні. Але уся вона складається з того, що вона передумала за ціле життя — і тут ставка й розрахунок за чистість та гідність її ідей.

Тут перемагає не рука (не лише рука і її вправність), але дух

І Кідук одним маневром довів, як вірить він у те, за що помчав битися.

А я зробився тимчасовим споглядачем найдивовижнішої картини, яку я колись бачив у житті.

Та співучасник же якоїсь справи поганий тим, що не тямить себе, а той, хто дивиться з боку і чекає на свою чергу, добрий удвоє, бож бере подвійну участь. І я пишаюся не тим, що я рубався, а тим, що протягом півгодини бачив, як рубалися товариші.

Я не думав, що мені доведеться колись описувати цю картину, та й зараз ще не знаю, що з того вийде і де в мене вийде правда, а де брехня.

Адже пам'ять — річ рухома, і сталими лишаються тільки пережиті емоції, решта — лише спосіб їх перетасовувати або передавати так, що подробиця зрештою не може бути точна.

Міркуючи так, я гадаю, що можна бути вільним від точності, нехай, «істина в деталях» (як кажуть).

Я бачив, як слідом за головою (а нею був Кіцук) на міст сильними, звинними рухами допотопної звірини втяглося і ціле його тіло, збите на суцільну купу спільністю руху та строю лвох сотень вершників.

З нерозривності цього руху можна було міркувати про жахливу його силу. Це був порив. І вперше в житті я наочно бачив зв'язність живого у житті.

І голоси гармонійного хору не можуть злитися так згідн як злилися в одному пориві, рушивши, кінні.

Може, звіряче у коні, наелектризоване волею людини, чию, владу він увесь час чує, взаємно передається звіринною владою людині, і людина робиться почасти конем, тобто загалом — кентавром.

Це було перше враження від Кіцукового руху.

Ворог, що з'їхав на міст без ніякого пориву (зайнятий власною пихою) був знищений вже самим цим лютим маневром Кіцуковим, і те, що звучить панікою, вмить опанувало ворога.

Та повернути спину було ні до чого. І взагалі розвернутися у клітці мосту не було жадної змоги.

А Кіцук, не здавши ні на секунду взятого ритму, вже врубався у цю масу, що на секунду здригнулася. Заіржали коні, стукнули копита і міст затремтів, і коли б я жив за часів пророків, то написав би новий апокаліпсис.

Ця рубанка стоїть передо мною і зараз, як примара, жорстока, але ні на одну секунду не неприємна.

Така сила ритму.

А гармонійний ритм іде тільки од повноти відчужань — така сила відчужання революційного пориву.

І коли розлігся перший брязкіт лезів, і жалібний і грізний крик, і хрюпіння й порскання коней, і лайка, то ніякому Бетговеєві не сила було б відтворити цю музику, де кожне падіння тіла і кожен стогін коня, і кожен вимах шаблі, і кожен передсмертний крик, злиті й вилиті спільною лаявою у форму, і кожна мить безугавного та сполошеного руху — статична та монументальна.

Може, вміння побачити все це, так приблизно, як я описав, — не подробленим на частки, а цілим і зрозумілим, як єдність, — вберегло тоді мене від передчасної сивини і дало змогу зберегти силу для своєї черги.

Перша мить переляку за чекання, що мало бути, і що до нього мене примусив Кіцуков маневр, засудивши мене на жорстоке споглядання, зникла. І, мабуть, такий інстинкт заощадливої природи, і вона не припустила мого непотрібного розкладу.

І, справді, життя надто прекрасне в останньому напруженні сил, коли це напруження майже смертельне.

«Есть упоение в бою
И бездны мрачной на краю...» —

зараз спадають на думку Пушкінові вірші, та я не думав так у той час.

Точно лише те, що я не посивів і опинився на своєму місці далі, коли прийшла моя черга.

Так само збереглися і мої кавалеристи.

А як могло б це бути, коли б ми не сприймали це видо-висько, як суцільне, як бойову музику, як великий гімн революції, що ми заспівали.

Описуючи цю деталь громадянської війни — рубанку, я подаю лише малу форму тієї величезної форми, в яку увійшли бої від Кронштадта до Перекопу, і знаю, що саме те, що я помітив у цій рубанці (у Кіцуковому русі на міст), дало нам перемогу на всіх фронтах.

тілами бійців, — запорука того, що риси обличчя живого ли-
шаться такі ж суворі до останнього переможного кінця.

Цим секретом переможця ми зараз живемо.

То немає нічого страшного в рубанці?

Немає нічого страшного.

Я не міг бачити крізь плетиво мосту деталей самої рубанки
і, крім того, я був у захопленні, тобто у божевільні бою, ще
задовго до того, як сам почав битися.

Я лише виніс із нього те ритмічне почуття, що дістаю щод-
ня ранками, роблячи гімнастику. Надто лишилося це, що його
передає моторова пам'ять, почуття у плавких присіданнях, у
звичці «полегшуватися» майже протягом доби (тобто трохи
установити на стременах). І мої ноги відчувають себе відсутніми,
і мені здається, що існує лише половина мене, а не ціла лю-
дина, якщо я зранку не зроблю плавких присідань.

І хоч ця подробиця стосується більше техніки, ніж духу,
то вона якраз є база для духу, що підтримує його тривалу
власність.

Я з ходи пізнаю тих, хто зберіг ще цей ритм.

Плечі, що носили карабіни, і інтонація голосу, що коман-
дував, і ноги, що опиралися морю на чардакові, — все це речі
тривкі. І їх треба хвалити.

Ми збирали трупи після бою. Я не пізнавав убитих товари-
шів. Це — правильний інстинкт.

Пізнати, пригадати живого, розжалитися — значило продати
те, що вони хотіли купити своєю смертю.

По вбитім у бою не плачуть.

Ми збирали вбитих, як розрізнені у бою набойі, і лише не-
дорубані та ранені на хвилину відкривали уяву про інший розріз
життя. Та її зараз же закривала воля, як закриває діафрагма
просвіток у фотоапараті.

Кіцукова рубанка має стати прикладом кожній рубанці, як-
що мені пощастило передати її в головному.

Та ось — друга рубанка тих же днів.

Я пробирався з товаришем (уральським гірником, сином
уральського власника копальні) у глиб ворожого оточення після

розгрому наших частин під Бахмачем (невдовзі після першої рубанки).

Три полки 57-ої дивізії зникли без сліду, оголивши нашу бойову дільницю, й нічого було й думати з поріділою кіннотою йти на прорив, не зваживши вперед стаповища, бо інакше дільниця лишилася цілком оголена.

Ми сподівалися надібати своїх у цьому селі. Село звалось Курінь і було верст за дванадцять від Бахмачу, теперішньої бази ворогів.

Нараз з-за рогу вулиці, освітленої місяцем, блиснули погони, і розлігся соромідський сміх білогвардійців, що йшли на нас. Ми несподівано опинилися лице в лице.

— Хто йде? — гукнув один вусатіший.

— Оборонді пролетаріату! — відповіли ми, як змовившись, і спинилися, не роблячи жадного руху.

Так минула хвилинка, коли приголомшені білі (їх було чоловіка з вісім) очунювали.

І ми втекли їм з-під носа, лишивши їх дивуватися з свого власного оголошення. Вже після того, як ми сховалися за тинами городів, нам довелося на бігу відстрелюватись, і ми відстрелялися і втекли.

За лінією колії ми, нарешті, наткнулися на один із своїх полків, що, як виявилось, ще не загинув.

Командир його безтурботно спав на возі, на чистому повітрі, під дикою грушею, і ніяк не міг уявити, що його оступлено. Насилу ми йому це втлумачили й примусили його прийняти бойовий лад.

Та наше завдання було не в цьому. Тримаючися лінії на Конотоп, ми пройшли увесь світанок лісами, і тільки сіли поживати сухарів, набрівши на дуже гарну круглу лісову галявину (рішивши дати спочити в короткім милуванні природою втомленим безперестанним рухом розуму й волі) як зараз же за це, й розплатилися.

Нам судилося на цій галявині побачити видовисько, жахливіше за яке уявити не можна.

Ледве ми сховалися, почувши все дужчий топіт в напрямку до нас, до накиданого хмизу, як на галявину вискочили денікінські кавалеристи, що без жалю гнали поперед себе полоне-

них того самого полку, командир якого спав під грушею. (Номер цього полку мені не хочеться називати).

На смерть знесилених, побитих полонених (їх гнали на ввесь кар'єр) розігнали по галявині кружка і, заїхавши ззаду і зсередины, почали рубати живу мішень.

Це було не покvapне звірство, а садизм, що тішився знущанням. Ті, що рубали, барилися і переговорювалися. У них було досить вільного часу для цього заняття.

І однак — що потрясає найдужче, — жадного крику, жадної скарги, жадного благання помилувати не видали люди, яких рубали. Вони стояли й чекали удару, лише перебираючи плечима та затуляючи очі піднятою рукою — ліктем або долонею, щоб не бачити нещадних шабельних ударів.

Ми обидва бачили все це й не могли відвести очей, але ми не зробили жадного руху, розуміючи, що він згубить не лише нас, а разом з нами і те завдання, якого ми ще не виконали.

Ми підвелися з своєї схованки після відходу денікінців і мали мужність йти далі наміченим маршрутом і до наміченого завдання, яке й виконали.

Ми поєдналися з частинами, що проходили вздовж лінії на північ, і зняли з ешелону башкирів, що йшли на Юденіча, для одноденної операції на нашій ділянці, що врятувала її.

Два полки відбито, і непевне становище на цьому фронті дістало допоміжний поштовх, з якого й почався наш дальший щасливий рух уперед (на південь).

Взавтра на станції Бахмачі з панцерника, де я ласував кукурудзою і відпочивав від пережитих діл, я помітив чоловіка, що походжав по станційному пероні і що усім нагадував собою мого вчорашнього сподвижника-уральця. Уся ріжниця була в тому, що той був чорноголовий, а цей був з цілком сивою головою. Був жаркий день і він, знявши кашкет, витирав піт із шиї хусткою, коли я його помітив і перестав їсти кукурудзу.

Я миттю стрибнув з панцерника і побіг до чоловіка, щоб переконатися, що я не помиляюся. Це був він.

Як видно, дуже диким здався йому погляд, яким я подивився на нього, бо, простягаючи мені руку, він посміхався непевною посмішкою, не розуміючи, що мені.

Я зробив злочин. Не думаючи, чим це може скінчитися, 141

я потяг уральця до вікна вокзалу, темного з того боку, і показав йому його відбиток у склі, замість дзеркала.

Уралець подивився і лише на секунду зрозумів, на що я звертаю його увагу; а далі він назавжди втратив розуміння оточення. Він збожеволів.

Він раптом зробився тихим, недоумкуватим ідіотом, негодящим нінащо: це була реакція, що, може, однаково настала б після пережитого, та цей привід був причіпкою для потрясеного організму, кожен хвилину готового податися, і я досі почуваю себе винним за його загибель.

Від видовиська німої рубанки, яку ми бачили в лісі, він лише посивів, а від видовиська своєї сивої голови — збожеволів.

Справа психоневрологів розгадати цю шараду.

Я гадаю, що він, спостерігаючи рубанку, був не досить активний, або не розрядив нічим напруження, створеного цим видовиськом, якому ми не могли стати на заваді, зв'язані обов'язком нашого завдання — врятувати становище на нашій ділянці. Я зараз же після цього брав участь у бою: я повів башкирів і був з ними в атаці. Через те, може, й уцілів. А він мав повертатися у запілля, відкіля був тимчасово командирований до мене для зв'язку, і не мав змоги негайно розрядитися.

Я, видно, подвійно винний у такій його долі, коли, поєднавшись із башкирами, звільнив його, сказавши, що він мені не потрібний і може вертатися назад у запілля.

Мені ніколи було думати за живу людську душу. Я вбачаю у ньому лише одиницю, яку переміщав, ані трохи не дбаючи про нього.

Я інстинктом вів свою лінію безнастанного руху. Алеж кожному даний такий інстинкт. І бойові зрушення калічать людей лише тоді, коли змішуються два пляни. Одне діло — бій, і друге — організація запілля.

Для того й для другого треба іншої свідомості й інакшого напруження.

СЛІПЕЦЬ

(1921)

Вже як не гудуть мені гуслі,
Тоді не люблю мені, що я сліпий.

Сербське прислів'я.

Рік тому, ідучи по Харкову, як сходити від майдану університету на Сумську, коло сходів я наткнувся на бандуриста. Він не грав і його закривала від мене юрба, що обступила його, але особливий його голос, що приглушено казав поводити: «Піди, купи струну... Скільки тут? Двадцять копійок?» — цей голос, що намагається бути якомога тихшим, але так високо поставлений у грудях, що його ніяк не заглушити, — цей голос, що колись ізвів мене з ума, знову гіпноотично на мене вплинув.

Я жив у той час цілком творчими почуттями й дуже далеко від свідомости повсякденної реальности, та, проте, і бандурист, а за ним і все навколо враз перейшли в той самий творчий плян свідомости, бож цей голос був ще ближче (о, куди ближче!) до того, що треба назвати творчим пляном, у якому не живуть так звані реальні люди і який під вічною підозрою у реальності і зветься умовним. Його залічують до царини мистецтва. Може, це й правильно.

Цей голос виходив з того абсолютно творчого середовища, куди його назавжди затопила сліпота, і лише тому, що я сам належу до таких, як він, я знову мало не попав під владу цієї людини, під чиєю владою я вже раз опинився. І це тоді мало не коштувало мені життя.

І тепер я відчуваю, що піддайся я його впливові хоч на хвилину, я знову повернуся до того стану, од якого з радістю звільнився.

Може, було добре, що струна урвалася, — він не співав. Я спинився на хвилину над похиленим чоловіком, що відіграв дивну роль в моєму житті, і милувався з його гарної голови на напрочуд кріпкій і гордовитій шиї.

Тільки раз у житті я піддався чарам чужої влади і це була влада ось цього бандуриста, що вже, мабуть, мене й не пам'ятав. Я пішов геть, радісно розуміючи, що, відходячи від банду-

риста зараз, я назавжди відходжу від якоїсь цілої смуги свого життя, що я раз назавжди відходжу й від того, що звичайно звуть «романтикою» і що має коріння у цілком природному емоційному середовищі, яке, може, тільки трохи багатіше в одних, ніж у других, або ж настільки багате, що його іноді не сила координувати розумом.

Що ж то за людина і що ж за дивна пригода? Що за мариння? Добре — розповім.

Був лютий 1921 року. Я сидів у губкомі й говорив із секретарем, моїм шкільним товаришем і товаришем по гетьманській тюрмі, коли в кабінет увійшла людина з нервовим, трохи кретинським поглядом і, боязко оглянувшись на кутки кімнати, що тонули у присмеркові, на порт'єру, що ворухнулася за нею (губком після білих щойно зайняв цей будинок; навіть фікуси стояли й висіли картини), підсіла до столу.

Як видно, вона хотіла поговорити сам-на-сам із секретарем. Алеж я не церемонився. Мені людина і не сподобалася, і зацікавила мене і я лишився сидіти, скоса кинувши умовний погляд у бік Шурки (секретаря).

— Ви в справі до мене? — спитав Шурка.

— Так. Тільки от...

— Нічого. Цей товариш свій, і від нього секретів не може бути жадних. У чім річ? Ви, здається, з Глухова, товаришу?

— Так.

— Секретарем там? Ваше прізвище Неровня?

— Так, Неровня. Розуміється...

І він почав плутано розповідати про неможливість ліквідувати анархістську банду в повіті.

Повіт, мовляв, лісовий і взагалі куркульський і своєрідний (як він висловився), і ліквідувати неможливо.

— Цілий ряд помилок, — пояснював він, — моїх попередників, а до того ж прикордонне місце у 1918 році. Там залишилися ще колишні партизани від неутральної зони...

Я прислухався до його оповідання, і мене щодалі більше цікавила історія цієї банди у плутаному оповіданні Неровні.

«Від нервів і його прізвище, — думав я, вдивляючися в його заячі очі. — Неровня якась».

Коли він вийшов, я сказав Шурці:

— Там анархія! Пошли мене: адже мене славлять бандитом та анархістом і я можу стати в пригоді. Я певний, що ліквідую.

— А що в тебе, партизани ще цілі?

— А куди їм дітися? — одказав я.

— Скільки ти можеш узяти?

— Душ п'ятдесят.

— Ось що: мені спала правильна думка. Я пошлю туди Петра (йшлося про мого брата) головою ревкому. Ми тут без нього обійдемося. А тебе я командирую, як командира загону для ліквідації банди.

— Гаразд!

— Ну, ходім спати!

Брат завтра ж поїхав з нервовим Неровнею до Глухова, а я поїхав збирати партизанів.

Коли я прибув на станцію Макове і вийшов з ешелону, я зразу ж дістав телеграму, що дожидалася мене на станції з посланцем, про те, що я маю їхати безпосередньо в такому й такому напрямку, куди вже виїхали з міста воєнкомівські частини.

Брат сповіщав, що у банді, як чути, стався розкол і розтіч. Що ватажків у цій банді було на дві душі по одному, тобто душ із сорок, і що на якомусь з'їзді чи зборах вони не помирилися: мабуть, не поділили «дербанки», і тепер треба скористатися з доброї нагоди, щоб напасти на них з місця в кар'єр.

Я поїхав у показаному напрямку і за годину за пострілами, що чулися облудними відлясками у лісі, все ж дістався до місця, де воєнкомівці зітнулися з бандитами.

Бандити завалилися у рові і відстрілювалися од висланої кінноти вже протягом кількох годин, майже зранку. А вже було надвечір.

Відбивалися вони ручним кулеметом, коли кавалеристи пробували піти на них в атаку. А одбивши атаку, стріляли часто з револьверів. Видно було, що озброєні добре і мають намір дотриматися до вечора, а там іти своєю вовчою стежкою.

Діло було взимку і день короткий — до вечора вже недовго зосталося.

Так, дійсно, по цьому довгому яру, що його, атакуючи, загін 145

в 30 чоловіка не наважувався обійти, а десять з них уже вбито, вони шастали сюди й туди, і не можна було пізнати, скільки їх там засіло.

Мені сказали, що бачили всього трьох, з ними й одна баба. Вона то і «грає на кулеметі».

Коли я під'їхав і раптом з'явився на галявині, стрілянина змовкла. Я відіслав людей під прикриття і лишився на галявині у плані їхнього вогню, розмовляючи з воєнкомом, просто з традиційного в ті роки зухвальства, що стало звичкою.

Розвідавши діло, я повів атаку по всій лінії на яр, кинувши людей у розстрільню з величезними інтервалами. Стрілянина вщухла, і лише коли ми добігали до яру, розляглося три постріли. Це було дивно. Коли обшукали яр, то знайшли усього три трупи. Один з них — жінка в рейтузах. Це й була «Маруська» (огрядна, вульгарна єврейка). Другий труп — труп потвори, майже горилі. Третій ще ворухився і стогнав.

Вони застрелилися, але не здалися: не сподівалися, видать, помилювання. Я підійшов до того, що стогнав, і оглянув його. Він вистрелив собі у груди, намагаючися влучити в серце, і одмахнувся. Решта стріляла певніше — у скроню..

Вночі я зайшов до лікарні, де лежав умирущий бандит.

Мало була подібна до бандита ця сива людина, з донкіхотським виглядом шляхетного інтелігента.

Я підсів до його ліжка і спитав прямо:

— Я чув, ви вже знаєте про те, що помрете, і, якщо вам однаково, то розкажіть, у чому річ: заради чого чи за що боретеся ви з радянською владою?

— Так, — сказав він, — ви добре говорите, так, я помру. Це мене заспокоїло. По щирості, мені легше буде помирати на очах мужньої людини, аніж самому чи на очах професіоналів лікарів та доглядачок.

Я посміхнувся. Я сподобав його міркування. Він відповів мені посмішкою.

— Що це за база вільности у лісі? Чого ви домагаєтесь?

— Усі різного. Та там усе діло в бандуристі.

— Як у бандуристі?

— Так. Все це тримається на сліпці, справді...

І нараз чоловік відкинувся на подушці і вмер, зовсім нагло. Обличчя його, зосереджене й напружене в останній розмові, на моїх очах стало якось опадати, так блаженно розгладжуватися, що на хвилину я позаздрив йому і подумав, що смерть не така вже неприємна річ, а тому тим більше треба любити повне неприємностей життя,— тут таки подумав я, якось зовсім з іншого боку оцінивши цей раз життя. Я сидів, дивлячись, як холоде в подушках обличчя, подібно до того, як холоде розтоплена краплина воску, впущена у воду, і думав про цей чудесний процес.

Не кожному вдається смерть, як не кожному вдається життя. І те й друге безперервне й однорідне. Яке життя— така й смерть.

Цей чоловік мав невеликі пристрасті.

Я подумав так і встав.

Прізвище померлого було Ященко, він був петлюрівець, український націоналіст і у славетній банді був таким же клантем, як і вся вона з клантів, як та ковдра, що люблять заводити міщани.

Завтра ж я заявив братові, що їду сам до бандитів у лісі і переконаний, що це — найпевніша дорога до їх ліквідації.

Брат чудово знав, що одговорювати мене од того, що я постановив, шкода праці, і не сперечався.

— А зв'язок з тобою як ми налагодимо?

— Я дам про себе знати! — відповів я.

Я передав загін воєнкомові, нічого йому не пояснивши, і хлопцям теж нічого не сказав. Для задуманого діла так було треба.

На дванадцятій верстві від міста, спускаючись з гори в улоговину, я побачив шпалеру вершників, що розляглася вздовж шляху, вгружаючи у пухкий сніг.

Цього й треба було!

Однаке я не зробив їм ні найменшого знаку і став спускатися з гори, переклавши лише мавзера за халаву високого мисливського чобота.

Я промигнув принаймні десять вершників, і жаден з них не ворухнувся. І лише після того, як я опинився посередині 147

шпалери, вони оточили мене кільцем і один з них, не під'їздячи, спитав:

— Петровський?

— Так, Петровський,— відповів я.

— Дмитро?

— Так, Дмитро.

— До нас?

— До вас.

Мене ані трохи не здивувала така обізнаність бандитів: ясно, що в них з містом був постійний зв'язок і вони про все добри знали.

Решту дороги до лісу мовчали.

І лише в'їхавши в ліс, я примушений був зламати мовчанку, яка тривала у таких неворожім оточенні, що я й не помітив, як одразу став близький цим людям, що проводили мене, як ворога і полоненого (хоч і дуже дивного).

— А тепер куди? — спитав я...

— Кінь доведе,— відповіли бандити.

Я здивовано оглянувся й посміхнувся. Та нараз я почув у глибині лісу бандуру й голос, що співав якоїсь козацької пісні.

Я миттю згадав Ященка й його слова: «Всіх там тримає бандура».

Мороз мені пішов поза шкурою од дивного передчуття.

Був початок березня. Танув сніг, і в самому повітрі було ліричне піднесення.

Я був незадоволений своїм станом і подумав ще про те, що нерви у мене зіпсовані, і треба підтягтися.

Та чорт їх підтягне, коли по них пройшлася владна рука погоди! Не заводити ж клініки в лісі.

Ми поїхали на звук, і що ближче під'їздили до пісні, то казковіший робився ліс, все оточення, і похмурі, суворі, засмаглі обличчя бандитів здавалися усміхненими.

Бандурист замовк і відклав бандуру, почувши наше наближення. Але він не оглянувся, і я тоді ж запам'ятав його сміливу потилицю.

Слухачі, що сиділи довкола його табором, схопилися з місць. Я в'їхав у коло людей, що вмить замкнуло мене, і зліз з коня.

148 Ні я, ні вони не промовили ні слова.

Поміж дерев були побудовані гостроверхі курені з чатинного дерева, що нагадували юрти. Це були партизанські курені. У повітрі пахло димом і печеною бараниною.

— Хто такий? Чого приїхав? — підійшов до мене з суворим виразом чоловік із невимовно жорстоким лицем.

— А ти хто?

— Я — Тидень!

— Я — Петровський!

— Ти ба! Нове діло! Розумне діло! Хочеш підмовити нас! Та ми тобі не повіримо. Нас уже умовляли! Знаю, що ти не зрадиш! Сідай — гостем будеш. А, може, й каші попоїси? Що нового в місті?

Партизани спочатку з цікавістю скося поглядали на мене, без діла походжаючи сюди й туди, але Тидень махнув рукою, і вони розійшлися, мов діти, що їх одігнав батько.

— Ну, я тобі розповім сам, що в місті, коли ти не знаєш. Маруську та Щепотюка вбили і Ященка сповідали. А нам їх і не шкода. Маруська — стерва, Щепотюк — сука, Ященко — дурень. Тут я тримаю хлопців, зі мною і говорити доведеться. — Він насупився. — Артамонов та Маслов «плітнули», ми їх за дербанку рішили стрільнути. Ось і вся моя тобі інформація.

— Чим ви невдоволені? — спитав я Тидня.

— Не хочемо ми місту коритися. Взагалі усякому місту. І всяка, яка там ведеться влада — нісенітниця та й годі. Місто — крамничка. І міська держава — чиновницька крамничка. Не треба! Ми й з єврейчиками не пропадемо. Хай возять крам по неділях. Ось наша резолюція. Гуляй, душе, а руки роботу знайдуть!

Передо мною сидів не то лісовий Пан, не то лісовий Руссо, що вбив в ім'я своєї наївної ідеї сотні людей і був, власне, вже пропаша, вже божевільна людина. Я дивився у вічі цьому божевільному й розумів, що не в бандурі діло, а в залізній волі божевільного Тидня.

За годину ми їли баранину, я почував, що через симпатію, яка створилася у мене мимо моєї волі до бандитів, я не підугеть. На мене впливала, як гіпноза, наївність дітей, що боролися людською дитинністю із зброєю в руках.

Всі їх поняття про революцію, що їм хтось колись навіяв, 149

перевернулися і зникли, як вікна кімнати у мильній баньці, в ізолюваному колі чистого повітря й лісу і в гіпнотичній волі божевільного Тидня. Дивне явище!

Та ось після вечері заграє бандурист.

Ой, на горі вогонь горить,
А в долині козак лежить,
У головах ворон кричє,
А в віженьках коник плаче.

Березневі чари серпанком закривали від мене дійсність, і пісня ставала реальністю. Я силкувався звільнитися від цього й не міг. Це було мені над силу. Я втратив свідомість того, що я командир партизанської частини для ліквідації бандитизму й довірена особа губкому. Я був по горло сам у цьому божевіллі.

Тидень годив мені, як дитині, і відходив, коли я слухав пісні. Він боявся вже за мене і радий був би за мене не відповідати.

Взавтра він зробився суворий і натякнув, що мені час їхати. А бандурист співав:

Рости, рости, та клен дерево..

І хоч я сів у кульбаку, і сунув ноги у стремена, я в суті лишився з ними. Розум тратить владу над слухністю почуття, виплеканого цілими поколіннями козацької запорізької вільності. Я не належав більше нічому, а лише родові, племені, від якого походив, лише природі, що оточувала впертих у своєму виборі життя предків, що лишалися у цих степах, витримуючи всі проходжі орди, і не йдучи геть з певного місця, і не одходячи від улюбленого життя.

Я від'їхав. І я залишився.

Увійшовши в кімнату, де жили брат та Неровня (голова та секретар), я з порога сказав їм:

— Лиха справа, братці,— я поступив у Тидневу банду.

— Ти жартуєш? — спитав мене Неровня.

— Не жартую і тебе заарештовую.

Грюкнув постріл і я відчув дужий удар у вилицю, що миттю заллалася кров'ю. Я вдарив кулаком у підборіддя Неровню, що стрільнув, і знепритомнів від удару по голові. За годину я сидів зв'язаний і оточений чекістами, що допитували мене. Я пояс-

нював їм, не відповідаючи на запитання, що все це безглузде діло не варт виїденого яйця і за нього не варт братську кров проливати. Що Тидень не що інше, як місцевий Жан-Жак Руссо, і шкода, що з нього зробили вбивцю та божевільного, безглуздим поведженням і ставленням до нього та до його лісової проповіді. Що зрозуміла річ, що вколо якоїсь чесної справи наростає паразитизм і що вколо філософського божевілья Тидня розвинулося бандитське шахрайство Артамонових, Маслових, гориль Щепотюків та авантуризм гермафродитичних Марусек. Що ніякої політичної банди немає і що з цілої банди вийде добрий драматичний гурток, що виставлятиме за два роки у місті опери.

— Ти дивак,— казав мені голова губчека, що виїхав слідом за мною і нагодився саме у момент моєї сутички з Неровнею. Добре, що Неровня обмахнувся, а то б ти головою наложив. До речі, Тидень тут і хоче тебе бачити.

Увійшов Тидень і сказав:

— Я здався, Петровський. Ти мене розшифрував. Я побачив по тобі, що все, що ми затіяли, не варт уваги, що цим можна займатися на дозвіллі. Я хочу бути корисною і діловою людиною і пропоную себе у розпорядження чека.

Проте, Тидень загинув. Він жив під доглядом протягом кількох років і брався то заводити комуністичне господарство, то американські кузні, а то він одбивав у молодих хлопців гарних дівчат і, одружившись, за тиждень розходився. Він був зіпсута людина. Йому не минулися убивства, коли він зрозумів, що справа, в ім'я якої він убивав,— марна вигадка.

За рік він попрохав сам розстріляти його, з'явившись до округи і заявивши, що він непоправний і до мирного життя нездатний. З його посміялися, але незабаром дійсність довела, що Тидень мав рацію. Його розстріляли за нове його вбивство.

А від бандуриста в Харкові я втік, щоб не захворіти знову на те ж божевілья роду, яке гніздиться у крові і з якого нічого зробити, хібащо поезію.

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА

ЗМІСТ

Арешт.	5
Офідерське повстання.	28
Підготування Чернігівського повстання.	42
Повстання Андрія Заливчого.	50
Дроздовицьке повстання.	59
На Деніку.	107
Данило Данбас.	115
Бог богів.	123
Дві рубанки.	136
Сліпець.	143

